आजादी का अमृत महोत्सव अनुवादप्रकल्प ग्रंथावली – 4

वास्तु–विवेक

(मुहूर्त–विवेचन)

अनुवादक

डॉ. अंबालिका सेठीया

प्रधान संपादक

कुलगुरू,

कुलगुरू, क.का.सं.वि., रामटेक

संपादक

प्रो. कृष्णकुमार पाण्डेय

संचालक, संशोधन व प्रकाशन विभाग

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

राष्ट्रीय मूल्यांकन व प्रत्यायन परिषदद्वारा (NAAC) A+ श्रेणी प्राप्त

२०२५

शीर्षक - **वास्तु—विवेक** (मुहूर्त विवेचन)

अनुवादक - **डॉ. अंबालिका सेठीया**

प्रधान संपादक - **कुलगुरू,**
क.का.सं.वि., रामटेक

संपादक - **प्रो. कृष्णकुमार पाण्डेय**
संचालक, संशोधन व प्रकाशन विभाग

आजादी का अमृत महोत्सव अनुवाद प्रकल्प समिती

1. डॉ. मधुसूदन पेन्ना - अध्यक्ष
2. प्रा. नंदा पुरी - सदस्य
3. प्रा. कृष्णकुमार पाण्डेय - सदस्य
4. प्रा. ललिता चंद्रात्रे - सदस्य
5. प्रा. हरेकृष्ण अगस्ती - सदस्य
6. प्रा. कविता होले - सदस्य
7. प्रा. प्रसाद गोखले - सदस्य
8. प्रा. पराग जोशी - सदस्य

© (Copyright with Publisher)

प्रकाशक - कुलसचिव, क.का.सं.वि., रामटेक ४४११०६
प्रकाशन वर्ष - २०२५
आवृत्ती - प्रथम
आय.एस.बी.एन. - ९७८-८१-१९२२७-५६-३
मूल्य - १२०.००
मुखपृष्ठ - श्री. उमेश पाटील
मुद्रक - मे. लाभ प्रिंट अँड पब्लिकेशन, नागपूर

The Kavikulaguru Kalidas University does not hold any responsibility regarding the content, language, originality, plagiarism or views expressed by the author of this book. The respective author is solely responsible.

मूल प्रास्ताविकम्

एतत् देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥

संपूर्ण संस्कृत वाङ्मय का मूल स्रोत वेद है। वेद को अपौरुषेय एवं समग्र ज्ञान का भण्डार माना जाता है। वेद के संपूर्णज्ञान की व्यापकता उपवेदों, वेदांगो ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद, गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र, पुराण, उपपुराण विविधशास्त्र एवं विद्याओं के रूप में प्रकाशित है। वेदांग ज्योतिष को वेद भगवान का नेत्र बताया गया है।

यथा शिखामयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्यौतिषम् मूर्धनि स्थितम्॥

वास्तुशास्त्र त्रिस्कंधज्योतिष (सिद्धान्त, संहिता एवं होरा) के संहिता स्कंध के अंतर्गत वर्णित है। संहितास्कंध में ब्रह्माण्ड के व्यापक भौगालिक प्रभाव का विस्तृत विवेचन प्राप्त होता है। इसके अंतर्गत विभिन्न तात्विक ग्रहजनित आकर्षण-विकर्षण प्रभावों के आधार पर स्थान विशेष-देश, प्रदेश, नगर, ग्राम, गृह, वापी, कूप, तडाग, उद्यानादि विषयों का सूक्ष्मतम विश्लेषण शुभाशुभ, लाभ हानि की दृष्टि से एवं संपन्नता-विपन्नता, सुखद-दुःखद के परिणाम दृष्ट्या किया गया है। वास्तु शब्द का अर्थ है - 'निवास करना'। जिस भूमि पर मनुष्य निवास करते हैं, उसे 'वास्तु' कहते हैं। मय के अनुसार -

अमर्त्याश्चैव मर्त्याश्च यत्र यत्र वसन्ति हि।
तद् वास्त्विति मतं तज्ज्ञैस्तद्भेदं च वदाम्यहम्॥
भूमिप्रासादयानानि शयनं च चतुर्विधम्।
पूरेव मुख्यवास्तु स्यात् तत्र जातानि यानि हि॥

वास्तुशास्त्र का उद्भव वैदिककाल में ही हो गया था। सृष्टि के आरम्भ से ही इस शास्त्र के अंतर्गत ब्रह्माण्ड में स्थित सौर परिवार (ग्रहो) के प्रभावों का विस्तार से विचार किया गया है। इनके अतिरिक्त नक्षत्र, राशि, योग, दिशा, ऋतु, पंचतत्त्व एवं ध्रुवादि के आकर्षण- विकर्षण का सम्यक् अध्ययन सम्मिलित है। वास्तुशास्त्र का अनन्य संबंध कालशास्त्र अर्थात् ज्योतिषशास्त्र से अनादि काल से हैं। प्रस्तुत ग्रंथ में शास्त्रदृष्ट्या वास्तु मुहूर्त से संबद्ध सभी विषयों को प्रामाणिक रूप से प्रस्तुत करने हेतु एक लघुप्रयास है। वर्तमान में वास्तु का व्यापक प्रचार-प्रसार है, परंतु मुहूर्त के विषय को लघुविषय समझकर नगण्य माना जाता है। जब कि यह अत्यंत महत्त्व का विषय है। इस ग्रंथ में काल से संबद्ध मुख्य विषयों जैसे -तिथि, वारादि पंचांग का वास्तु मुहूर्तोपयोगी आवश्यक विवेचन के साथ वास्तु के खात मुहूर्त, शिलान्यास मुहूर्त, द्वार मुहूर्तादि गृहप्रवेश पर्यन्त सभी विषयों

का संकलन किया गया हैं। विषय चयन के क्रम में मुहूर्त चिन्तामणि, मुहूर्तमार्तण्ड, बृहत्संहिता, बृहवास्तुमाला, वास्तुसारसंग्रह प्रभृति ग्रन्थों से विषय लिए गये हैं। कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय के कुलगुरु मा. डॉ. उमा वैद्यजी के प्रेरणा एवं निर्देशन से इस ग्रंथ को प्रथमपुष्प के रूप में प्रस्तुत किया जा सका। एतदर्थ आदरणीया मा. कुलगुरु के प्रति कृतज्ञता ज्ञापित करता हूँ। इस पुस्तक के निर्माण में पर्याप्त सावधानी रखी गयी। फिर भी यदि कोई त्रुटि रह गयी हो तो सुधी पाठकों से सुझाव आमन्त्रित है। यह ग्रंथ जिज्ञासु विद्यार्थियों के लिए बहु उपयोगी सिद्ध होगा ऐसी आशा है।

बुधजनविधेयः
डॉ. कृष्णकुमारपाण्डेयः

प्रास्ताविकम्

ज्योतिष शास्त्र व वास्तु शास्त्र यांचा परस्पर अंत:संबन्ध आहे. ज्योतिषाच्या संहिता स्कंधाचा एक भाग म्हणून वास्तुशास्त्र प्रसिद्ध आहेच, परंतु वास्तुशास्त्राच्या आठ अंगांपैकी एक अंग ज्योतिष शास्त्र सुद्धा आहे. ज्योतिषशास्त्र हे कालविधान शास्त्र आहे, त्यात काळाच्या विविध पक्षांचे विवरण आहे. काल देशसापेक्ष आहे. देशाच्या दिशेचे ज्ञान वास्तुशास्त्राद्वारे होते. दिग्देशकाळाच्या परस्पर सापेक्षत्वाने वास्तुशास्त्राचा समावेश ज्योतिषशास्त्रामध्ये होतो.

प्रस्तुत पुस्तकात वास्तु मुहूर्ताशी संबंधित सर्व विषयांचे वास्तविक स्वरूप देण्यात आले आहे. ते मांडण्याचा हा छोटासा प्रयत्न. सध्या वास्तूचा व्यापक प्रचार होत आहे. परंतु मुहूर्ताचा विषय हा किरकोळ विषय मानून तो नगण्य मानला जातो. जेव्हा की ती अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. या ग्रंथात तिथी, पंचांग, कालखंडाशी संबंधित मुख्य विषय आहेत वास्तू मुहूर्तातील वास्तू मुहूर्तावर उपयुक्त चर्चा, वास्तूची पायाभरणी मुहूर्त, द्वार मुहूर्त, गृहप्रवेश असे सर्व विषय संकलित केले आहेत. विषय निवड मुहूर्त चिंतामणी, मुहूर्तमार्तंड, बृहत्संहिता, बृहद्वास्तुमाला, वास्तुसंग्रह या क्रमाने प्रभृती ग्रंथातून विषय घेतले आहेत.

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विद्यापीठाचे कुलगुरू मा. श्री. प्रो. मदुसूदन पेन्ना यांच्या प्रेरणा आणि दिग्दर्शनामुळे हे पुस्तक मराठी भाषेतील माझे पहिले पुष्प म्हणून सादर होऊ शकले. तदर्थ मी आदरणीय श्री. कुलगुरूंचे आभार मानते. माझे गुरूवर्य मा. प्रो. कृष्णकुमार पाण्डेय यांच्या वास्तु विवेक या हिन्दी भाषेचे मराठी भाषेमध्ये सचित्र भाषांतर माझ्या द्वारे करण्यात आले आहे. वास्तु विवेक या पुस्तकाचे संकलक व मूळ अनुवादक आदरणीय प्रो.पाण्डेय महोदय आहेत, तसेच मूळ सहायक वेदांग ज्योतिष विभागाचे मा. प्रो. प्रसाद गोखले महोदय व मा. प्रो. दिनकर मराठे महोदय आहेत.

वास्तुशास्त्रात उपयुक्त सर्व मुहूर्तांचा विचार या पुस्तकात करण्यात आलेला आहे. या पुस्तकाचे सचित्र मराठी भाषेत भाषांतर करण्याचे वास्तविक कारण म्हणजे मी स्वत: वास्तुशास्त्राचे मुहूर्त शिकवितांना वास्तु विवेक पुस्तकाचा भरपूर उपयोग केला

आहे. त्यादरम्यान मला असे लक्षात आले की, काही technical विषय असतात जे सचित्र पुस्तकात उपलब्ध असल्यास तो विषय विद्यार्थ्यांना समजण्यात खूप सोपी जातो. वास्तुशास्त्र शिकणा-या विद्यार्थ्यांसाठी हे उपयुक्त ठरेल असा विश्वास आहे.

या पुस्तकाच्या निर्मितीमध्ये पुरेशी काळजी घेण्यात आली. तरीही काही त्रुटी राहिल्यास कृपया वाचकांचे विचार आमंत्रित आहेत. जिज्ञासू विद्यार्थ्यांसाठी हे पुस्तक अतिशय उपयुक्त ठरणार ठरेल, ही आशा.

डॉ. अंबालिका श्रीनिवास सेठिया

अनुक्रमणिका

१.कालविभाग	११
२.महायुगपरिमाण	१५
३.चतुर्युगमानज्ञान	१६
४.संवत्सर	१७
५.संक्रान्ति	२४
६.अधिकक्षयमास	२५
७.अयनगोल	२८
८.षड्ऋतु	३१
९.मासज्ञान	३४
१०.पक्षज्ञान	३७
११.तिथिलक्षण	३८
१२.वारमान	४५
१३.नक्षत्रज्ञान	५१
१४.योग	५८
१५.करण	६०
१६.भद्रा	६४
१७.राशि	६९
१८.चन्द्रबल	७३
१९.ताराज्ञान	७४
२०.गृहारम्भकाल	७७
२१.गृहारम्भमुहूर्त	८६
२२.गृहारम्भविधि	९०
२३.भूमिपूजा	९०
२४.वृक्षछेदन	९१
२५.खात	९१
२६.नागशिरा विचार	९४
२७.पंचागशुद्धि	९६
२८.भूमिशयन	९७
२९.शंकूस्थापना	९८

३०.शिलान्यास	१०१
३१.वास्तुपुरुषस्थितिज्ञान	१०२
३२.वृषवास्तुचक्र	१०४
३३.कूर्मचक्र	११०
३४.स्तम्भमुहूत	११०
३५.द्वारमुहूर्त	१११
३६.कपाटमुहूत	११६
३७.चुल्हीचक्र	११६
३८.मार्जनीचक्र	११७
३९.देहलीचक्र	११७
४०.काष्ठविचार	११८
४१.गृहाच्छादनमुहूर्त	१२६
४२.दरवाजे का मुहूर्त	१२६
४३.मोभमुहूर्त	१२७
४४.कलशमुहूर्त	१२८
४५.कलशचक्र	१२९
४६.गृहप्रवेशभेद	१३०
४७.वामरवि	१३२
४८.नूतनग्रामप्रवेश	१३४
४९.कूपमुहूर्त	१३६
५०.वापीमुहूर्त	१३७
५१.तडागमुहूर्त	१३७
५२.चुल्हीमुहूर्त	१३८
५३.दुकानमुहूर्त	१३८
५४.वास्तुपूजन	१३८
५५.जीर्णगृहप्रवेश	१४१

मंगलाचरण

॥ वाग्वन्दना ॥

शास्त्रान्त:पदपङ्क्तिकङ्कणरवैस्सङ्गीतसम्पादिका
विद्यानिर्झरिणीसुधारसकणैश्शीताम्बुसम्प्लाविका ।
नानालङ्कृतिरीतिवक्रभणिता मन्त्राङ्किता मातृका
ब्राह्मी सा मतिबर्धिका विजयतां शब्दार्थसारात्मिका ॥ १ ॥

वेदोद्यानलतासुमेषु लसिता पौराणिकीजाह्नवी-
धारायां तरला तरङ्गलहरीनृत्याङ्गना सौख्यदा ।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगजन्यकरुणाप्रारब्धकाव्याश्रिता
सर्वेषां हृदि शुद्धिदा विजयतां शान्तिप्रदा शारदा ॥ २ ॥

काल

लोकानामन्तकृत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।
स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तश्चामूर्त उच्यते ।।
(सू. सि., अ.१, श्लो.१०)

काल (काळ) दोन प्रकारचा असतो. पहिला जो जगाचा लय करणारा आहे, म्हणजे जगाचा शेवटचा काळ आणि दुसरा जो व्यावहारिक गणनेसाठी वापरला जातो. दुसरा कालखंड ही स्थूल आणि सूक्ष्म असा दोन प्रकारचा असतो. मूर्त आणि अमूर्त, मूर्त म्हणजे स्थूल काळ जो व्यवहारात योग्य आहे आणि अमूर्त म्हणजे सूक्ष्म जो गणना करण्यात अनुपयुक्त आहे.

प्राणादी काल विभाग

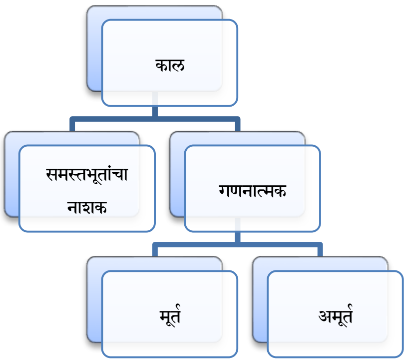

प्राणादिः कथतो मूर्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्तसंज्ञकः ।
षड्भिः प्रणैर्विनाडी स्यात् तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता ॥
नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् ।
तत् त्रिंशता भवेन्मसः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
(सूर्यसिद्धान्त अ.१ श्लो.११,१२)

प्राणादी ही मूर्त वेळ आहे, म्हणजेच निरोगी व्यक्तीला आरामात श्वास घेण्यास लागणारा वेळ, ज्यासाठी आपण प्राण किंवा असु हा शब्द जगात वापरतो. त्रुटी हा एक अमूर्त संज्ञानात्मक कालावधी आहे. कमळाच्या पानाला सुईने टोचण्यासाठी जितका वेळ लागतो त्याला त्रुटी म्हणतात. ६० त्रुटींची एक रेणू, ६० रेणू चा एक लव, ६० लव चा १ लीक्षक, ६० लीक्षकाचा १ प्राण, ६० प्राण चा एक पल (विनाडी), ६० पल तुल्य एक घटी (नाडी) आणि ६० घटी चा नाक्षत्र दिवस (अहोरात्र) असतो.

काल विभाग स्पष्ट

स्थूल काल

१ प्राण (असु) = १० दीर्घ अक्षर उच्चारण समय = १० विपल
१ पल (विघटी) = ६ प्राण = ६० विपल
६० पल = १ घटी = १ दण्ड
६० नाडी (घटी) = १ नाक्षत्र अहोरात्र।
३० अहोरात्र = १ मास
१२ मास = १ वर्ष

सूक्ष्म काल विभाग

१ त्रुटि = सुई ने कमळाच्या पानावर छेदन तुल्यकाल
६० त्रुटि = १ रेणु = १ लव ।
६० लव = १लीक्षक। ६० लीक्षक = १ प्राण या असु।

भारतीय काल		पाश्चात्य काल
१ वर्ष	= २ अयन	= 1 Year
१ अयन	= ६ मास	= 6 Months
१ मास	= २ पक्ष	= 1 Month
१ पक्ष	१५ अहोरात्र	= 1 Fortnight
१ अहोरात्र	= ६० घटीः	= 24 Hours
१ घटी	= ६० विघटी	= 24 Minutes
२½ घटी	-	= 1 Hour
१ विघटी	= ६ प्राण	= 24 Seconds
२½ विघटी	-	= 1 Minute
१ प्राण	= ६० लीक्षक (१० दीर्घाक्षर उच्चारण काल)	= 4 seconds
१ लीक्षक	= ६० लव	= 1/15 Seconds
१ लव	= ६० रेणव	= 1/900 seconds
१ रेणव	= ६० त्रुटय	= 1/50004 seconds
१ त्रुटि	= सूची से कमल के पत्र भेदन काल	= 1/3240000 seconds

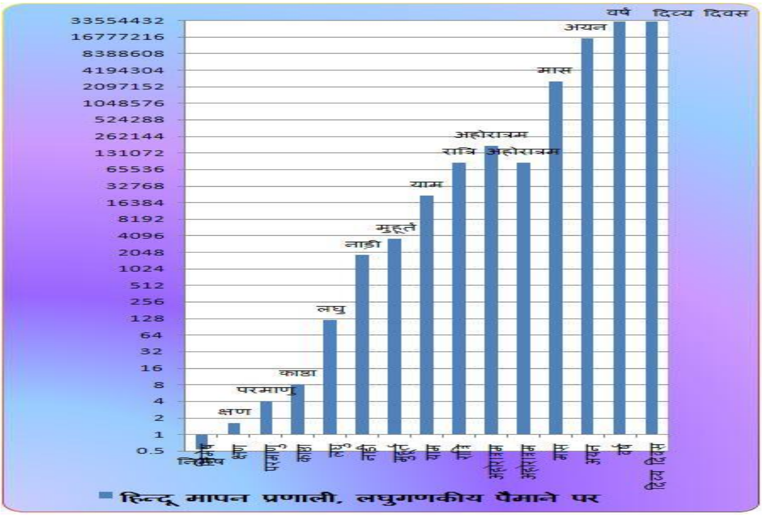

नाक्षत्र, सौर व चान्द्र मान

दर्शावधिं मासमुशन्ति चान्द्रं सौरं तथा भास्करराशिभोगात् ।
त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमार्या नाक्षत्रमिन्दोर्भगणभ्रमाच्च॥
(बालबोधज्यौतिषम्. अ.१, श्लो.११)

तीस नाक्षत्र अहोरात्राचा एक नाक्षत्र महिना आणि दोन सूर्योदयाच्या दरम्यानच्या कालावधीला सावन दिवस म्हणतात. अशा प्रकारे ३० सावन दिवसांचा १ सावन महिना असतो. शुक्ल पक्षातील प्रतिपदेपासून तीस तिथीपर्यंत म्हणजेच ३० तिथींचा १ चांद्र महिना असतो. सूर्याच्या एका संक्रांतीपासून दुसऱ्या संक्रांतीपर्यंतच्या कालावधीला सौर मास म्हणतात.

देवमान

सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रे विपर्ययात्।
यत् प्रोक्तं तद् भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्॥
(सूर्यसिद्धान्त अ.१४ श्लो.२०)

१२ सौर महिन्यांचे १ सौर वर्ष आणि १ सौर वर्षाचा १ दिव्य दिवस म्हणजे देवाचा दिवस. देव आणि दानवांचा दिवस विरुद्ध आहे. जेव्हा देवांचा दिवस असतो तेव्हा ती राक्षसांची रात्र असते आणि जेव्हा ती देवांची रात्र असते तेव्हा ती राक्षसांची दिवस असतो. वरील ६० दिव्य दिवसांचा ६ ने गुणाकार केल्यास, एक दैव वर्ष ३६० दिव्य दिवसांच्या समतुल्य होते, म्हणजेच देव आणि दानवांचे एक वर्ष. अशा प्रकारे,३६० मानवी सौर वर्षे एक दिव्य वर्ष आहे.

महायुग परिमाण

तद्द्वादश सहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् ।
सूर्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरसुताहतैः ॥
(सू. सि., अ.१, श्लो.१५)

बारा हजार दिव्य वर्षांचा महायुग होतो. महायुग म्हणजे चार युगांचे मान (कृत, त्रेता, द्वापर कलि). म्हणजेच चार युगांचे मान एक महायुग आहे.

१२००० दिव्य वर्षे = १२००० x ३६० सौर वर्षे = ४३२०००० सौर वर्षे

चतुर्युगमानज्ञान

खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्नियुग्मभूगुणैः ।
क्रमेंण सूर्यवत्सरैः कृतादयो युगाङघ्रयः ॥
सन्ध्यकातदंशकैर्निजार्कभागसंमितैः ।
युताश्च तद्युतौ युगं रदाब्धयोऽयुताहताः ॥
(सि. शि. अ.१ श्लो.२१,२२)

४३२००० चार लाख बत्तीस हजारांचा अनुक्रमे ४,३,२,१ ने गुणाकार केल्यास, क्रमशः एक-एक युगाचा सौर वर्ष मान होतो. म्हणजे, ४३२०००×४ = १७२८००० सौर वर्षे कृतयुग, ४३२०००×३ = १२९६००० सौर वर्षे त्रेतायुग, ४३२०००×२ = ८६४००० सौर वर्षे द्वापरयुग आणि ४३२०००×१ = ४३२००० सौर वर्षांचे कलियुगाचे मान आहे.

उपरोक्त चार युगांचे वर्ष प्रमाण संधि आणि संध्यांश सोबत आहे. एक युगाचरणाचा बारावा भाग म्हणजे संधि आणि तेवढाच संध्यांश असतो. या दोन्हींबरोबरच हा कालखंड आहे. त्यांचा योग केल्याने ४३२ ला १०००० (आयुत) ने गुणले की ४३,२००००, तोच एका महायुगाचा कालावधी आहे.

युग			**सौर वर्ष**
कृत युग	४,३२,०००	X ४	= १७,२८,०००
त्रेता युग	४,३२,०००	X ३	= १२,९६,०००
द्वापर युग	४,३२,०००	X २	= ८,६४,०००
कलियु गम	४,३२,०००	X १	= ४,३२,०००
		--------	------------
१ महायुगम्	४,३२,०००	X १०	= ४३,२०,०००

सूर्याब्दसगङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः (४३२०००)।
सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्॥(सू.सि.)

चार युगांचे मूल्य, म्हणजेच एका महायुगाचा काळ, ४३२ ला दहा हजारांनी गुणले असता, म्हणजेच ४३,२०००० सौर वर्ष एक महायुग चतुर्युगाच्या समतुल्य (बरोबरीचे) असते. हे चतुर्युग मान संधि आणि संध्यांशसोबत आहे.

संवत्सर

बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् संवत्सरं सांहितिका वदन्ति।

(सि. शि., अ.१, श्लो.३०)

ज्या काळात बृहस्पति त्याच्या दैनंदिन मध्यम गतीमध्ये ४ काल ५९.१ विकलाच्या वेगाने एका राशीवर गोचर करतो तोपर्यंत प्रभावादी एका संवताचा काळ असतो. असे संहिता शास्त्राच्या अभ्यासकांचे मत आहे. हे सौर, चंद्र इत्यादी गणनेपेक्षा वेगळे आहे. हे गुरूच्या मध्यम गतीने ठरवले जाते, म्हणून त्याला बार्हस्पत्य वर्ष, गुरु किंवा गौरववर्ष, जोव्हियन वर्ष (Jovian year) असे म्हणतात. किंवा बृहस्पती संवत इत्यादि नावे दिली आहेत. त्याला संवत्सर किंवा थोडक्यात संवत असे म्हणतात.

गुरूचा मध्यम राशी परिवर्तन आणि नवीन वर्षाची सुरुवात एकत्र होते असे नाही, त्यामुळे चैत्र शुक्ल प्रतिपदा किंवा मेष संक्रांतीच्या वेळी जो संवत् विद्यमान असेल त्यालाच वर्षभर संवत मानले जाते. संवत्सर एका वर्षापेक्षा ४.२३ दिवस कमी असतो. यामध्ये ३६१.०२६७२ सावन दिवस असतात. संहितेच्या संवत्सर फळासाठी, वर्षाच्या सुरुवातीला अस्तित्वात असलेल्या संवताचा आधार बनविला जातो, तर त्याची सुरुवात बृहस्पतिच्या मध्यम राशिस्पष्ट च्या अनुसार आधीच झालेली असते.

संवत्सरांना प्रभाव, विभव, शुक्ल, प्रमोद इत्यादी ६० नावे दिली आहेत. या ६० संवत्सरांना एकत्रितपणे संवत्सरचक्र म्हणतात. या चक्राचा आरम्भ बृहस्पतिच्या कुंभ राशीत मध्यम गतीच्या प्रवेशाने होते. एका संवत्सर चक्रात बृहस्पति पाच भगण पूर्ण करतो. संवत्सर हे संहितेत वर्षाचे फळ जाणून घेण्यासाठी वापरले जाते.

भिन्न कॅलेंडर वर्षे

सौर, सावन, चांद्र आणि नाक्षत्र हे खरं तर वर्षादि कालखंड मोजण्याचे तांत्रिक आधार आहेत. जगभरात अनेक कालखंड प्रसिद्ध आहेत. कृतसंवत्, मालसंवत्, विक्रमसंवत्, शकसंवत्, गुप्त संवत्, वलभी संवत् ईत्यादी. जगभरात प्रचलित सन् व वर्षे

त्यांना या चार श्रेणींमध्ये ठेवता येईल. येथे व्यवहारात प्रचलित मुख्य वर्षांचा परिचय येथे देण्यात येत आहे.

कलिसंवत

हे सौर वर्ष आणि ज्योतिष सिद्धान्त ग्रंथातील गणित प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते. हे संवत कलियुगाच्या प्रारंभापासून आत्तापर्यंत निघून गेलेल्या सौर वर्षांची संख्या दाखवते. इतर सर्व वर्षांपेक्षा हे गेल्या वर्षीच्या आकड्यांचे सूचक आहे. जिथे कालिसंवत लिहिले आहे त्यात एक जोडून वर्तमान वर्ष तयार होते. कलियुगाची सुरुवात ई.पू. ३१०२ मध्ये १७-१८ फेब्रुवारीच्या मध्यरात्री झाली होती. अत: ईस्वी सन् मध्ये ३१०१ जोडल्याने कलिसंवत मिळते. उदाहरणार्थ, २०२२ मध्ये ३१०१ जोडल्यास ५१२३ हे गतकलिसंवत मिळते.आता ५१२३ वे कली वर्ष चालू आहे. त्याची सुरुवात मध्यम मेष संक्रांतीपासून होते.

विक्रमसंवत्

यदा गतकलेरब्धिवेदानपावकै (३०४४) र्गताः ।
श्रीविक्रमार्कराज्यस्य संवत्प्रारम्भकः स्मृतः ।।१२।।(बृ.दै.र)

वर्तमान कलियुगाची ३०४४ वर्षे उलटून गेल्यावर विक्रमार्क संवत सुरू झाले.

राजा विक्रमादित्य इ.स.पू ते ५७ मध्ये याला सुरु केले. हे उत्तर भारतात चैत्रादी आहे. याची सुरुवात चैत्र शुक्ल प्रतिपदेला व्हायची. आणि हे त्याचे अतिशय लोकप्रिय, बहुप्रचलित आणि संहितोपयोगी स्वरूप आहे. गुजरात इ. राज्यांमध्ये, आजही कार्तिकादि विधिने दीपावलीनंतर कार्तिक शुक्ल प्रतिपदेपासून ते सुरू होते. या दोन्ही रूपांमध्ये हा सौर चंद्र वर्गाचा वर्ष आहे. पण, पंजाब वगैरे अनेक राज्यांत हे शक संवतसारखे सौरमानपासून निरयण मेषार्क म्हणजेच बैसाखीपासून सुरू होते.

शक वर्षाचे आनयन

विक्रमादित्यराज्येषु पञ्चत्रिंशोत्तरं शतम् (१३५)
पातयित्वा भवेच्छाकः स शाकः शालिवाहनः ।।१३।।(बृ.दै.र)

जर आपण वर्तमान विक्रम संवत संख्येमधून १३५ वजा केले तर, म्हणजेच शक संवतात १३५ जोडल्यास विक्रम संवत होते. म्हणजेच विक्रम संवताच्या १३५ वर्षांनंतर शक वर्ष सुरू झाले.

याचा आरम्भ सामान्य वर्षात २२ मार्च आणि लीप वर्षांमध्ये २१ मार्च रोजी होते. त्याच्या सुरुवातीचा आधार सायन मेष संक्रांत आहे. भारत सरकारने याला राष्ट्रीय संवत म्हणून घोषित केले आहे. याला ७८ ई. मध्ये शालिवाहन राजा चालवत असे, म्हणून याला शालिवाहन शक असेही म्हणतात. मुळात हे सौर वर्ष आहे. भारतात त्याची सुरुवात तीन प्रकारे होते. राष्ट्रीय संवताच्या रुपाने २२ किंवा २१ मार्च पासून आणि अनेक प्रांतात वैशाख किंवा निरयन मेष संक्रांतीपासून होते. हे दोन्ही प्रकार सौर श्रेणीत येतात. आणि हे देखील प्रामाणिक आहे. कुठे- कुठे तर विक्रम संवत सोबतच याची सुरुवा चैत्रशुक्ल प्रतिपदेपासून मानली जाते. अशा प्रकारे ते सौर-चंद्र किंवा लुनी-सौर (Luni-solar) श्रेणीमध्ये येते. ईसवी सन् मधून ७८ वजा केल्याने वर्तमान शकसंवत उपलब्ध आहे. ज्योतिष शास्त्रात सिद्धान्त ग्रंथांमध्ये खूप प्राचीन काळापासून शकसंवत वापरले गेले आहे. शकसंवतावरुनही संहिता विषयक वार्षिक फळ सांगता येतात.

ईस्वी वर्षाचे आनयन

शालिवाहनशाकेषु गजसप्ताग्न्विते कृते ।
बादशाहगुरण्डानामीशाख्यस्य शको भवेत् ।।१४ ।।(बृ.दै.र)

शालिवाहन शक वर्ष संख्येमध्ये ७८ जोडल्यास ख्रिस्ती वर्ष संख्या प्राप्त होते. म्हणजेच गुरांडा बादशाह (सम्राट) नामक शक वर्ष होतो.

जगातील सर्वाधिक लोकप्रिय, प्रचलित हे वर्ष प्रतिवर्ष १ जानेवारी ला आपल्या देशाच्या मानक वेळेनुसार ००:०० वाजता सुरू होतो. दिवस किंवा तारीख मध्यरात्रीपासून पुढच्या मध्यरात्रीपर्यंत मानली जाते. हे सौरसावन श्रेणीत येते. मध्यरात्री पासून दिन प्रवृत्ती

ज्योतिषशास्त्रात प्रचलित नाही, पण सूर्यसिद्धांतात असेच सांगितले आहे. हिंदी महिन्यांनुसार हे वर्ष पौष-माघमध्ये सुरू होते. आधुनिक युगात लोकांना हे विचित्र वाटेल, पण हे खरे आहे की वैदिक पद्धतीत नवीन वर्षाची सुरुवात माघापासूनच होत असे. वेदांग ज्योतिषाचे ही पद्धत हजारो वर्षांनंतरही प्रचलित राहिली.

हिजरी वर्षाचे ज्ञान

ईशाख्यशाकेषु त्रिनागबाणमूनं भवेद्धिजरिनाम्नि शाकः ।।१५।

(बृ.दै.र)

इसवी वर्षामधून ५८३ वजा केले तर हिजरी वर्ष होते. म्हणजेच हे वर्ष इ.स.च्या ५८३ वर्षांनंतर सुरू झाले आहे. हे मुस्लिम वर्ष आहे आणि पैगम्बर मुहम्मद यांच्या हिज्र किंवा प्रस्थानाच्या आधारावर आयोजित केले गेले. हे शुद्ध चंद्र वर्ष आहे. या मध्ये अधिक महिन्यांची कल्पना करू शकत नाही. म्हणूनच सर्व मुस्लिम सण प्रति ३३ महिन्यांच्या चक्रात फिरतात. मोहरम महिन्याच्या पहिल्या दिवशी याची सुरुवात होते. विक्रम संवतच्या पहिल्या वारेशाप्रमाणे यातही पहिल्या तारखेचा वारेश गुर्रा हा स्वामी किंवा राजा मानला जातो. संहितेच्या वार्षिक फळ विधानात या वारेशाचाही विचार केला जातो. शुद्ध चांद्र वर्ष असल्याने दरवर्षी याच्या प्रारंभाची तारीख सुमारे ११ दिवसांनी मागे ढकलली जाते.

फसली शक आनयन

तच्छाककेष्वूनितमत्र दिङमितं शाको भवेत्सः फसलीभिधाख्यः ।।१६ ।। (बृ.दै.र)

हिजरी वर्षात १० वजा केल्यावर फसली शक येते. किंवा फसली वर्षात १० जोडल्यास हिजरी वर्ष होते.

बांगला सन आनयन

एकोनितं फासिलिनाम्नि शाके शाको भवेत्स बंगलाभिधाख्यः ।।१७।।(बृ.दै.र)

फसली वर्षातून एक वजा केल्यास बांगला वर्ष होतो.

विक्रम संवत पासून संवत्सरज्ञान

संवत्कालो ग्रहयुतः कृत्वा शुन्यरसैर्युतः ।
शेषाः संवत्सरा ज्ञेयाः प्रभवाद्या बुधैः क्रमात् ॥ १ ॥(बा.बो.ज्यो.)

वर्तमान (सध्याच्या) विक्रम संवत्सरात नऊ जोडून, त्याला साठ ने भागल्यावर जी संख्या उरते, त्यातून विद्वानांची नावे क्रमशः समजून घेतली पाहिजेत.

संवत्सरनामावली

प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।
अङ्गिरा श्रीमुखो भावो युवा धाता तथैव च ॥ २॥
ईश्वरो बहुधान्यश्च प्रमाथी विक्रमो वृषः ।
चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवो व्ययः ॥ ३ ॥
सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः ।
नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखौ ॥ ४ ॥
हेमलम्बी विलम्बी च विकारी शार्वरी प्लवः ।
शुभकृच्छोमनः क्रोधी विश्वावसुपराभवौ ॥ ५ ॥
प्लवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारणो विरोधकृत् ।
परिधावी प्रमादी च आनन्दो राक्षसोऽनलः ॥ ६ ॥
पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती ।
दुन्दुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः ॥ ७ ॥ (नारदः), (बा.बो.ज्यो.)

खाली लिहिलेल्या चक्रावरून प्रभावादी ६० संवत्सरांची नावे स्पष्ट होतात.

संवत्सरचक्र

१ प्रभव	८ भाव	१५ वृष	२२ सर्वधारी	२९ मन्मथ	३६ शुभकृत्	४३ सौम्य	५० अनल	५७ रूधिरोद्गारी
२ विभव	९ युवा	१६ चित्रभानु	२३ विरोधी	३० दुर्मुख	३१ शोभन	४४ साधारण	५१ पिंगल	५८ रक्ताक्षी
३ शुक्ल	१० धाता	१७ सुभानु	२४ विकृति	३१ हेमलंबी	३८ क्रोधी	४५ विरोधकृत्	५२ कालयुक्त	५९ क्रोधन
४ प्रमोद	११ ईश्वर	१८ तारण	२५ खर	३२ विलंबी	३९ विश्वावसु	४६ परिधावी	५३ सिद्धार्थी	६० क्षय
५ प्रजापति	१२ बहुधान्य	१९ पार्थिव	२६ नन्दन	३३ विकारी	४० पराभव	४७ प्रमादी	५४ रौद्र	
६ अंगिरा	१३ प्रमाथी	२० अव्यय	२७ विजय	३४ शार्वरी	४१ प्लवंग	४८ आनन्द	५५ दुर्मति	
७ श्रीमुख	१४ विक्रम	२१ सर्वजित	२८ जय	३५ प्लव	४२ कीलक	४९ राक्षस	५६ दुदुंभि	

शक - संवत्सरज्ञान

शकेन्द्र कालोऽर्कयुतः कृत्वा शून्यरसैर्हतः ।
शेषः संवत्सरो ज्ञेयः प्रभवादिर्बुधैः क्रमात् ॥ ८ ॥(बा.बो.ज्यो.)

वर्तमान (सध्याच्या) शालिवाहन शकात, बारा जोडून साठ ने भागल्यावर उरलेल्या संख्येवरून अभ्यासकांनी प्रभावादी संवत्सर क्रमशः समजून घ्यावा.

संक्रांती

पूर्वराशि परित्यज्य उत्तरां याति भास्करः ।
स राशिः सङ्क्रमाख्या स्यान्मासायनहायने ।।२६ ।। (ज्यो.सा.)

वर्तमान राशी मधून सूर्य जेव्हा दुसऱ्या राशीत प्रवेश करतो तेव्हा त्याला संक्रांती म्हणतात. हे एका महिन्यात होते.

संक्रांतीच्या विभिन्न संज्ञा

षडशीत्याननं चापनृयुक्कन्याझषे भवेत्।
तुलाजौ विषुवं विष्णुपदं सिंहालिगोघटे॥ (मु.चि. सं. प्र. श्लो. ४)

१. मेष आणि तूळ संक्रांतीला **विषुव संक्रांती** म्हणतात. इक्विनॉक्स किंवा विषुव शब्दाचा अर्थ समान, दोन समान भागांमध्ये विभागलेला. वर्षातून दोनदा विषुववृत्ताचे दिवस आणि रात्र समान कालावधीचे असतात. अयानच्या प्रवृत्तीमुळे सायन मेष आणि सायन तुला राशीच्या वेळी ही स्थिती येते.

२. मकर आणि कर्क संक्रांत म्हणजे **अयन संक्रांत**. सायन मकर आणि सायन कर्क संक्रांतीच्या काळापासून सूर्याचे भ्रमण अनुक्रमे उत्तरायण आणि दक्षिणायन असते.

३. सर्व स्थिर राशींच्या सूर्य संक्रांतीचे एकत्रित नाव **विष्णुपदी संक्रांती** आहे.

४. त्याचप्रमाणे सर्व द्विस्वभाव राशींच्या सूर्य संक्रांतीस **षडशितिमुख संक्रांत** म्हणतात.

अधिकक्षयमासविचार

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित्।
क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च॥
(बालबोधज्यौतिषम्. अ.१, श्लो.१३), (सि.शि.)

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद
द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ॥
(सि.शि म.धि. अंधकमासादिनिर्णयाध्यायः, श्लो.६)

ज्या चांद्रमासात सूर्य संक्रांती नसते त्याला अधिक मास म्हणतात आणि ज्या चंद्र महिन्यात दोन सूर्य संक्रांती असतात त्याला क्षयमास म्हणतात. क्षयमास फक्त कार्तिक, मार्गशीर्ष आणि पौष महिन्यात येते. ज्या वर्षी क्षयमास येतो, त्याच वर्षी आणखी दोन अधिक मास येतात.

मलमासलक्षण

दर्शद्वयमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः।
मलमासः स विज्ञेयः सर्व कर्मसु गर्हितः॥(बृ.दै.र.)

आचार्य चंडेश्वरांच्या मते, जर दोन अमावस्येमध्ये एकही संक्रांती नसेल तर त्या महिन्याला मल मास म्हणतात. या मल मासात कोणतेही शुभ कार्य करू नये.

अधिकमासात त्याज्यकर्म

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञो दानव्रतानि च ।
वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ।।२९।।
गमनं देवतीर्थानां विवाहमभिषेचनम् ।
यानं च गृहकर्माणि मलमासे विवर्तयेत् ।।३० ।।(बृ.दै.र.)

गर्गाचार्यांच्या मतानुसार अग्न्याधान, प्रतिष्ठा, यज्ञ, दान, व्रतादि, वेदव्रत, वृषोत्सर्ग, चूडाकर्म, व्रतबंध, देवतीर्थांना जाणे, विवाह, अभिषेक, यान, गृहारंभादि कार्य हे अधिक मासात करू नये.

मरीचि मतानुसार निषिध्दकर्म

गृहप्रवेशगोदानास्थानाश्रयमहोत्सवम्
न कुर्यान्मलमासे तु संसर्पांहस्पतौ तथा ।।३१ ।।(बृ.दै.र.)

गृहप्रवेश , गोदान , स्थानाचा आश्रय , उत्सव इत्यादि मलमास , संसार व अंहस्पति मासात करू नये .

अन्य मत

वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्म च ।
न कुर्यान्मलमासे तु संसर्पाहस्पती तथा ।।३२ ।। (बृ.दै.र.)

ऋषी वसिष्ठजींच्या मते वापी , विहीर , तलाव इ , प्रतिष्ठा , यज्ञ वगैरे कार्य मलमास , संसार व अंहस्पति मासात करू नये .

माहेश्वर मत

यत्र मासि रविसङ्क्रमद्वयं तत्र मासयुगलं क्षयाह्वयम् ।
व्योमरामदिवसैर्भवेच्छुभे यज्ञकर्मणि च वर्जयेत्तु तम् ।।३३ ।।
(बृ.दै.र.)

आचार्य महेश्वर सांगतात की, जर चांद्रमासात दोन सूर्यसंक्रांत आल्यास एक मासाचा क्षय होतो. कारण संक्रमणयुक्त मासच हा मास असतो. हा द्विसंक्रमणयुक्त मास तीस दिवसांचा असतो. यामध्ये शुभ यज्ञादी कार्य करू नये.

क्षयमासो भवेद्यस्मिन्तस्मिन्वर्षेऽतिविग्रहम् ।
दुर्भिक्षं वाथवा पीडा छत्रभङ्गं करोति वा ।।३४ ।।
पक्षस्य मध्ये द्वितिथी विनष्टे महाहवो रौरवविग्रहं च ।
पक्षे विनष्टे नृपती विनष्टे मासक्षयश्चेत्क्षयती वसुन्धरा ।।३५ ।। (बृ.दै.र.)

ज्या वर्षी क्षय मास येतो, त्या वर्षी अधिक लढाई, दुष्काळ किंवा दुःख किंवा छत्र भंग होतो. जेव्हा पक्षात दोन तिथींचा क्षय होतो तेव्हा पक्षा नष्ट झाल्यामुळे राजाचा नाश होतो आणि मास क्षय झाल्याने संपूर्ण पृथ्वी ही क्षीणतेने व्याप्त होते.

अयनगोलविचार

कर्काद्दक्षिणमयनं मकरादुत्तरायणम् ।
मेषादावृत्तरो गोलस्तुलादौ दक्षिणः स्मृतः ।। १० ।।(बा.बो.ज्यो.)

कर्क राशीच्या सूर्यापासून धनु राशीच्या सूर्यापर्यंतच्या काळाला दक्षिणायन आणि मकर राशीच्या सूर्यापासून मिथुन राशीपर्यंतच्या काळाला उत्तरायण म्हणतात. मेष राशीच्या सूर्यापासून कन्या राशीच्या सूर्यापर्यंतचा काळ उत्तर गोल आणि तूळ राशीच्या सूर्यापासून मीन राशीपर्यंतचा काळ दक्षिण गोल असतो.

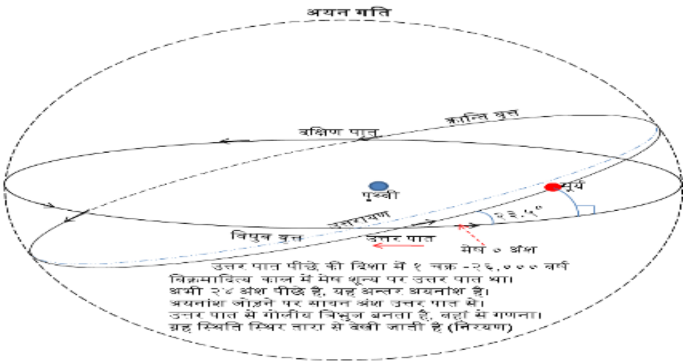

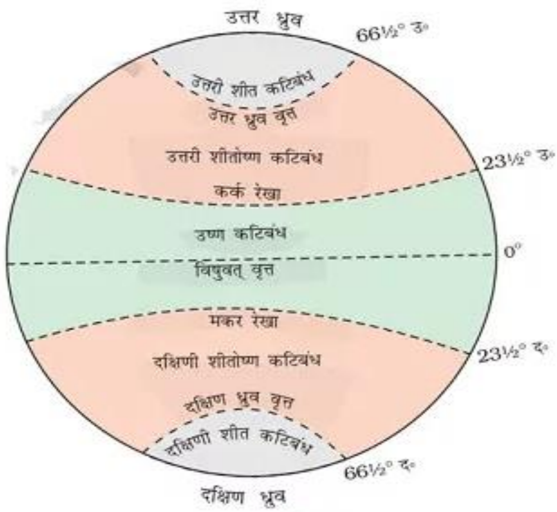

ताप कटिबंध

गोल

उत्तर गोल व दक्षिण गोल

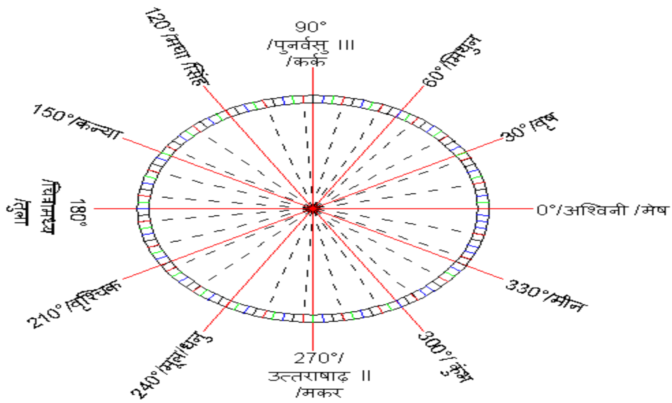

अयन मध्ये शुभाशुभकर्मविचार

गृहप्रवेशस्त्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धदीक्षाः।
सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत्खलु दक्षिणे स्यात्॥
(बा. बो.ज्यो. अ.१, श्लो.६)

उत्तरायणात सर्व शुभ कर्मे होऊ शकतात. गृहप्रवेश, विवाह, देवप्रतिष्ठा, मुंडणकार्य, उपनयन संस्कार आणि दीक्षा, मंत्र, तंत्रशिक्षण इत्यादी सत्कर्मे उत्तरायणात करावीत आणि दक्षिणायनात अशुभ कर्मे करण्याचा शास्त्रीय नियम आहे.

दक्षिणायनात निषिद्ध कार्य

रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनम्।
व्रतबन्धादिकं तत्र चूडाकर्म च वर्जयेत्॥
जलाशयसुरारामप्रतिष्ठा व्रतबन्धनम्।
अग्न्याधानं विवाहं च चौलं राज्याभिषेचनम्॥
नवगेहप्रवेशादीन् न कुर्याद्दक्षिणायने॥(बृ.दै.रं.)

सूर्याच्या दक्षिणायनापर्यंतच्या कालावधीला रात्र असे म्हणतात, म्हणून दक्षिणायनामध्ये विवाह, चूडाकर्म, जलाशय, देव प्रतिष्ठा, यज्ञोपवीत, अग्न्याधान, चौल, राज्याभिषेक आणि नवीन घरात प्रवेश अशी शुभ कार्ये करू नयेत.

उत्तरायणातील विहित कार्य

गृहप्रवेशस्त्रिदशप्रतिष्ठा विवाहचौलव्रतबन्धदीक्षां: ।
सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत्खलु दक्षिणे च ॥ १२ ॥(बृ.दै.रं.)

जेव्हा सूर्य उत्तरेकडे गमन करतो तेव्हा त्या काळात गृहप्रवेश, देवता प्रतिष्ठा, विवाह, चौल, व्रतबन्ध, दीक्षादि शुभ कार्य करावीत, अन्य निषिद्ध कार्य दक्षिणायनात करावी.

षडऋतु

मृगादिरादिद्वयभानुभोगात्षड्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः ।
ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वध्देमन्तनामा कथितश्च षष्ठः ।। ११ ।।(बा.बो.ज्यो.)

जर सूर्य मकर आणि कुंभ राशीत असेल तर हिवाळा म्हणजेच शिशिर ऋतू असतो, सूर्य मीन आणि मेष राशीत असेल तर वसंत ऋतू, सूर्य वृषभ आणि मिथुन राशीत असेल तर उन्हाळा म्हणजेच ग्रीष्म ऋतू, सूर्य कर्क आणि सिंह राशीत असेल तर पावसाळा म्हणजेच वर्षा ऋतू, सूर्य कन्या आणि तूळ राशीत असेल तर शरद ऋतू आणि सूर्य वृश्चिक

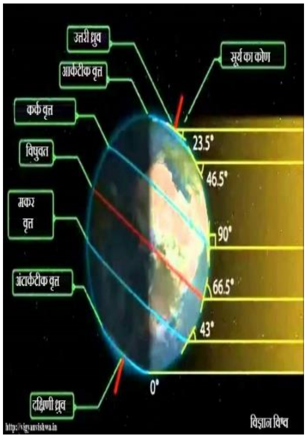

आणि धनु राशीत असेल तर त्याला हेमंत ऋतु म्हणावे.

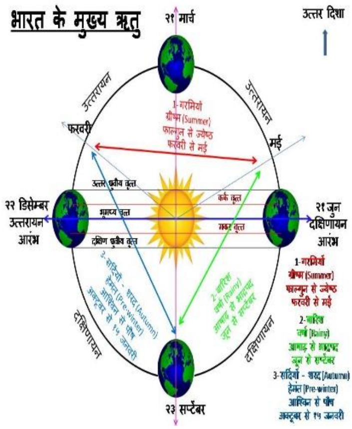

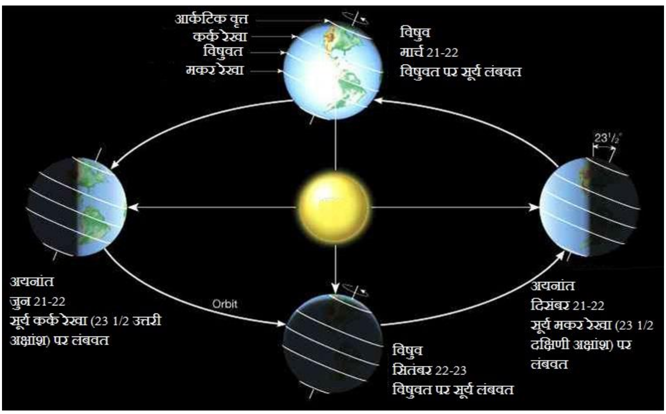

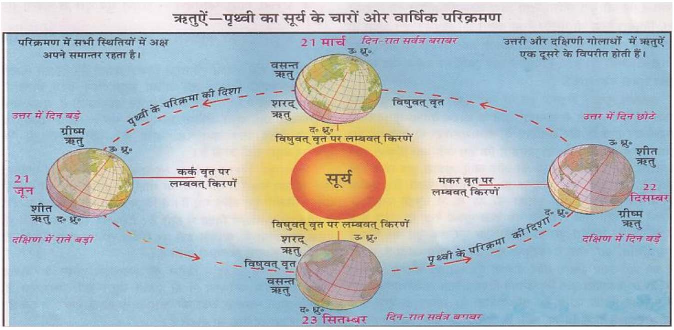
ऋतुऐं—पृथ्वी का सूर्य के चारों ओर वार्षिक परिक्रमण
परिक्रमण में सभी स्थितियों में अक्ष अपने समान्तर रहता है।
21 मार्च
दिन-रात सर्वत्र बराबर
उत्तरी और दक्षिणी गोलार्धों में ऋतुऐं एक दूसरे के विपरीत होती हैं।
वसन्त ऋतु
शरद् ऋतु
विषुवत् वृत
पृथ्वी के परिक्रमा की दिशा
उत्तर में दिन बड़े
उत्तर में दिन छोटे
ग्रीष्म ऋतु
विषुवत् वृत पर लम्बवत् किरणें
शीत ऋतु
21 जून
कर्क वृत पर लम्बवत् किरणें
सूर्य
मकर वृत पर लम्बवत् किरणें
22 दिसम्बर
शीत ऋतु
ग्रीष्म ऋतु
दक्षिण में रातें बड़ी
दक्षिण में दिन बड़े
विषुवत् वृत पर लम्बवत् किरणें
शरद् ऋतु
विषुवत् वृत
वसन्त ऋतु
पृथ्वी के परिक्रमा की दिशा
23 सितम्बर
दिन-रात सर्वत्र बराबर

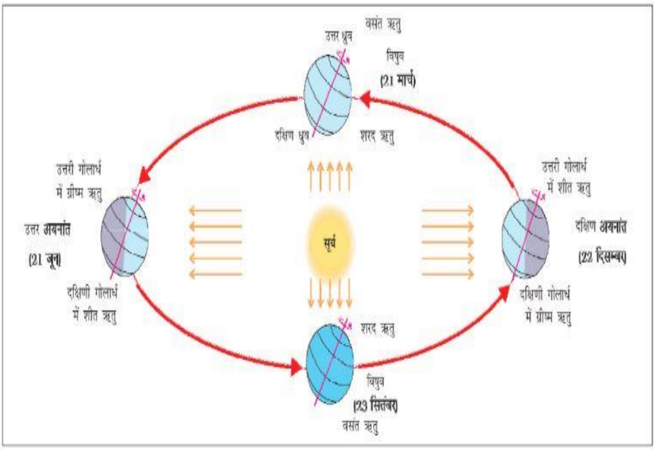
वसंत ऋतु
उत्तर ध्रुव
विषुव
(21 मार्च)
दक्षिण ध्रुव
शरद ऋतु
उत्तरी गोलार्ध में ग्रीष्म ऋतु
उत्तर अयनांत
(21 जून)
दक्षिणी गोलार्ध में शीत ऋतु
सूर्य
उत्तरी गोलार्ध में शीत ऋतु
दक्षिण अयनांत
(22 दिसम्बर)
दक्षिणी गोलार्ध में ग्रीष्म ऋतु
शरद ऋतु
विषुव
(23 सितंबर)
वसंत ऋतु

मार्च विषुवदिन
उत्तर ध्रुव
उन्हाळी (जून) अयनदिन
हिवाळी (डिसेंबर) अयनदिन
उत्तर ध्रुव
वसंतऋतू
हिवाळा
सूर्य
उन्हाळा
शरदऋतू
उत्तर ध्रुव
पृथ्वीची परिभ्रमण कक्षा
सप्टेंबर विषुवदिन

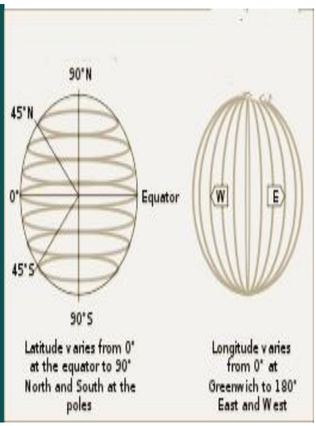
90°N
45°N
0°
Equator
45°S
90°S
W
E
Latitude varies from 0° at the equator to 90° North and South at the poles
Longitude varies from 0° at Greenwich to 180° East and West

ऋतू स्वामी

भृगोर्वसन्तः क्षितिसूनुभान्वोर्ग्रीष्मः शशाङ्कस्य ऋतुः प्रवर्षः।
विदः शरद्दैवगुरोस्तु हेम (हैम्नो) ऋतुः शनेः स्याच्छिशिरस्तु कालः॥(स.चि.)

सर्वार्थचिंतामणीनुसार शुक्र हा वसंत ऋतूचा स्वामी, मंगळ आणि सूर्य, ग्रीष्म ऋतूचा, चंद्र वर्षा ऋतूचा शरद ऋतूचा बुध, गुरु हेमंत आणि शनि शिशिर ऋतूचा स्वामी आहे.

अयन व ऋतु

ऋतु स्वामी	**उत्तरायण** **२२ डिसेंबर ते २१ जून**	**सूर्याचे राशि भ्रमण**
शनि	शिशिर - २२ डिसेंबर ते १९ फेब्रुवारी	मकर, कुम्भ
शुक्र	वसंत – २० फेब्रुवारी ते २० एप्रिल	मीन, मेष
मंगळ, सूर्य	ग्रीष्म – २१ एप्रिल ते २१ जून	वृषभ, मिथुन
ऋतु स्वामी	**दक्षिणायन** **२२ जून ते २१ डिसेंबर**	**सूर्याचे राशि भ्रमण**
चन्द्र	वर्षा – २२ जून ते २२ अगस्त	कर्क, सिंह
बुध	शरद्- २३ अगस्त ते २२ अक्टुबर	कन्या, तुळ
गुरु	हेमंत – २३ अक्टुबर ते २१ डिसेंबर	वृश्चिक, धनु

मासज्ञान

मासश्चैत्रोऽथो वैशाखो ज्येष्ठश्चाषाढसंज्ञकः ।
ततस्तु श्रावणो भाद्रपदोऽथाश्विनसंज्ञकः ॥
कार्तिको मार्गशीर्षश्च पौषो माघोऽथ फाल्गुनः ।
एते चन्द्रमासो मासाः कीर्तिता गणकोत्तमैः ॥
(बा.बो.ज्यौ. अ.१, श्लो.९,१०)

चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, भाद्रपद, अश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष, पौष, माघ आणि फाल्गुन ही क्रमशः (सलग) बारा महिन्यांची नावे आहेत.

सूर्य राशि भ्रमण	**मेष**	**वृषभ**	**मिथुन**	**कर्क**	**सिंह**	**कन्या**	**तुला**	**वृश्चिक**	**धनु**	**मकर**	**कुम्भ**	**मीन**
अंतर	१८०°	१८०°	१८०°	१८०°	१८०°	१८०°	१८०°	१८०°	१८०°	१८०°	१८०°	१८०°
चन्द्र नक्षत्र	चित्रा	विशाखा	ज्येष्ठा	पू.षा / उ.षा	श्रवणा	पू.भा / उ.भा	अश्विनी	कृत्तिका	मृगशिरा	पुष्य	मघा	पू.फा / उ.फा
मास	चैत्र	वैशाख	ज्येष्ठ	आषाढ	श्रावण	भाद्रपद	आश्विन	कार्तिक	मार्गशीर्ष	पौष	माघ	फाल्गुन
पर्यायी नाम	मधु	माधव	शुक्र	शुचि	नभ	नभस्य	इष	उर्ज	सह	सहस्य	तप	तपस्य
मासेश्वर	राहु	राहु	मंगल	सूर्य	शुक्र	चन्द्र	बुध	बुध	गुरु	गुरु	शनि	शनि
ऋतु	वसंत	ग्रीष्म	ग्रीष्म	वर्षा	वर्षा	शरद	शरद	हेमंत	हेमंत	शिशिर	शिशिर	वसंत

मासाभेद विचार

दर्शावधिं मासमुशन्ति चान्द्रं सौरं तथा भास्करराशिभोगात् ।
त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमार्यो नक्षत्रमिन्दोर्भगणाश्रयाच्च ॥ १५ ॥ (ज्यो. सं.)

शुक्ल पक्षातील प्रतिपदा ते अमावस्या पर्यंतचा काळ चांद्रमास, सूर्याच्या एका संक्रांतीपासून दुसऱ्या संक्रांतीपर्यंतचा कालावधी सौर मास, तीस सावन दिवसांचा कालावधी सावन मास आणि चंद्राचा बारा राशीच्या भोग कालावधीला नक्षत्र मास म्हणतात.

कार्यभेद मासज्ञानापासून

विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ।
पितृकार्येषु चान्द्रं च ऋक्षं दानव्रतेष्वपि ।। १६ ।। (रा. मा.)

सौर मास विवाह इत्यादि कार्यांमध्ये घ्यावा, सावन मास यज्ञ कार्यात, पितृ कार्यात चंद्रमास आणि दानधर्मात/दानव्रतात नाक्षत्र मास घ्यावा.

नारद मत

यस्मिन्मासे पौर्णमासी येन धिष्ण्येन संयुता।
तन्नक्षत्राह्वयो मासः पौर्णमासस्तथाह्वयः॥(बृ.दै.रं.)

नारदऋषींच्या मतानुसार, पूर्णिमान्त काळ ज्या नक्षत्राने युक्त असेल त्याच्याच आधरे त्या महिन्याचे नाव असते. उदाहरणार्थ - चित्रायुक्त पौर्णिमा ही चैत्र, विशाखापासून वैशाख, ज्येष्ठायुक्त पौर्णिमा ही ज्येष्ठा इ. मासांचे नाव असते.

मासनाम

मधुश्च माधवश्चैव शुक्रः शुचिरथो नभाः ।
नमस्यश्चैष ऊर्जश्च सहश्चाथ सहस्यकः ।।४९ ।।
तपस्तथा तपस्यश्च माससंज्ञाः क्रमादमूः ।।५० ।।(बृ.दै.रं.)

मधु (चैत्र), माधव (वैशाख), शुक्र (ज्येष्ठ), शुचि (आषाढ), नभ (श्रावण), नभस्य (भाद्रपद), इष (अश्विन), उर्ज (कार्तिक), सह (मार्गशीर्ष), सहस्य (पौष), तप (माघ), तपस्या (फाल्गुन) ही नावे आहेत.

चैत्रादि मासेश्वर

आषाढो भास्करो ज्ञेयो ज्येष्ठमासः कुजः पुनः ।
श्रावणः सबलः शुक्रश्चन्द्रो भाद्रपदः स्मृतः ।।५१ ।।
पौषश्च मार्गशीर्षश्च गुरुज्ञश्विनकार्तिकौ ।
चैत्रवैशाखकौ राहौ मन्देऽथ माघफाल्गुने ।। ५२ ।।(त्रै.प्र.)

त्रैलोक्यप्रकाश ग्रंथानुसार आषाढचा सूर्य, ज्येष्ठा चा भौम, श्रावणाचा शुक्र, भाद्रपदाचा चंद्र, पौष आणि मार्गशीर्षाचा गुरु, आश्विन आणि कार्तिकचा बुध, चैत्र आणि वैशाखचा राहू आणि माघ आणि फाल्गुनचा शनि स्वामी आहे..

पक्षलक्षण

सूर्येन्दुसङ्गमस्यैव विश्लेषसमयाद्बुधैः ।
शुक्लपक्षोऽथ राकान्तस्तदने कृष्णपक्षकः ।।५३ ।।(सि.सा.)

चांद्रमासाचे दोन विभाग करितात त्यांना पक्ष असे म्हणतात. शुक्ल पक्ष व कृष्ण पक्ष असे ते दोन पक्ष आहेत. शुक्लपक्षातील प्रतिपदेच्या प्रारंभापासून पौर्णिमेच्या समाप्तीपर्यंत १५ तिथींचा शुक्लपक्ष व कृष्ण प्रतिपदेच्या प्रारंभापासून अमावास्या पूर्ण होईपर्यंत १५ तिथींचा कृष्णपक्ष. प्रतिपदेपासून पौर्णिमेच्या शेवटापर्यंत शुक्ल पक्ष आणि कृष्ण पक्ष हा त्याच्या पूर्व संगमापर्यंत असतो. पौर्णिमेपर्यंत चंद्राचे तेज वाढत असल्याने याला शुक्ल पक्ष म्हणतात. आणि कृष्ण पक्षात म्हणजे पौर्णिमेनंतर प्रतिपदेमुळे तेज कमी होते म्हणून त्याला कृष्ण पक्ष म्हणतात. शुक्ल कृष्ण पक्ष नाम हे तेज वाढणे आणि कमी होणे यावरून स्पष्ट होते.

सिध्दांतसारानुसार, सूर्य आणि चंद्राच्या युतीमुळे ६ राशीच्या अंतर काळाला पक्ष म्हणतात. सूर्य आणि चंद्राची युतीअमावस्येला होते. चंद्र अधिक गतिशाली असल्यामुळे सूर्यासमोर जेव्हा ६ राशीत असतो तेव्हा प्रतिपदेपासून पौर्णिमेच्या शेवटापर्यंत शुक्ल पक्ष आणि त्याच्या पुढच्या संगमापर्यंत कृष्ण पक्ष असतो.

तिथिलक्षण

अर्काद्विनिस्सृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी।
तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः ।।५४।।(सू.सि.)

सूर्य व चंद्र हे एकत्र आल्यापासून चंद्र हा जलद गतीने सूर्याच्या पुढे पूर्वेला जाऊ लागतो. अशा रीतीने सूर्य व चंद्र या दोन ग्रहांत १२ अंशांचे अंतर झाले की, त्याला तिथी असे म्हणतात. एक चांद्र दिवस म्हणजेच एका तिथीचा भोग कालावधी. आणि एका महिन्यात ३० तिथी असतात. म्हणून, बारा राशीच्या अंशांमध्ये = १२ x ३० = ३६० ला ३० ने भागून, एक तिथिचा भोग कालावधी १२ अंश असल्याचे सिद्ध होते.

सूर्य व चंद्र हे क्रांतिवृत्ताच्या दिशेनेच जाणाऱ्या आपल्या पूर्वाभिमुख भ्रमणमार्गात एकाच ठिकाणी आले (म्हणजे त्यांचे भोग समान झाले) की अमावास्या होते. पुन्हा त्यांच्या परिभ्रमणाने त्यांच्यामध्ये अंतर पडत जाते. सूर्याची मध्यम गती दररोज सुमारे ५९ कला ८ विकला आहे आणि चंद्राची मध्यम गती दररोज सुमारे ७९० कला ३५ विकला आहे. तेव्हा सूर्य व चंद्र यांचे क्रांतिवृत्तातील राशि-अंशादी भोग समान झाले की त्यानंतर एका दिवसात सूर्याच्या पुढे (पूर्वेकडे) चंद्र सुमारे मध्यम मानाने ७३१ कला २७ विकला (म्हणजे १२ अंश ११ कला २७ विकला) इतका जाणार, असा याचा अर्थ झाला. यापैकी १२ अंश अंतर ज्या वेळी पूर्ण होईल त्या वेळीच एक तिथी पूर्ण होते. याप्रमाणे अंतर वाढत जाऊन ते २४ अंश झाले म्हणजे दुसरी तिथी पूर्ण होते. ३६ अंश अंतर झाले म्हणजे तिसरी तिथी पूर्ण होते. १८० अंश अंतर झाले म्हणजे १५ वी तिथी पूर्ण होते. त्यालाच पौर्णिमा म्हणतात. १८० अंश म्हणजे अर्धे वर्तुळ झाले. आपल्या डोक्यावर आकाशाचे नेहमी अर्धे वर्तुळच आपणांस दिसू शकते. म्हणून पौर्णिमेच्या दिवशी संध्याकाळी सूर्य पश्चिमेस मावळला की, तेथून अर्ध्या वर्तुळाएवढ्या अंतरावरील असलेल्या पूर्वदिशेस चंद्र उगवताना दिसतो. चंद्राचे सूर्यापासून वाढत जाणारे हे अंतर असेच पुढे वाढत वाढत ३६० अंश झाले की, ३० तिथी पूर्ण झाल्या. अर्थातच अशा वेळी

सूर्य व चंद्र हे एकाच ठिकाणी पुन्हा आले! म्हणून तिसाव्या तिथीला अमावास्या म्हणतात.

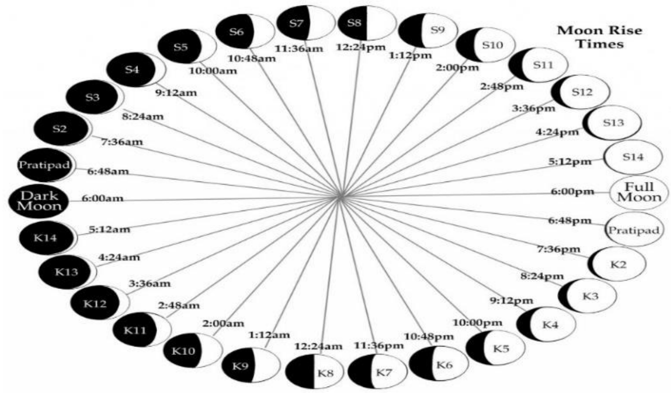

पक्ष आणि तिथी ज्ञान

शुक्लकृष्णावुभौ पक्षौ दैवे पैत्र्ये च कर्मणि ।
प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया तदनन्तरम् ॥ १७ ॥
चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमी चाष्टमी तथा ।
नवमी दशमी चैवैकादशी द्वादशी ततः ॥ १८ ॥
त्रयोदशी ततो ज्ञेया ततः प्रोक्ता चतुर्दशी ।
पूर्णिमा शुक्लपक्षे तु कृष्णपक्षे त्वमा स्मृता ॥ १९ ॥(बा.बो.ज्यो.)

शुक्लपक्षात देवकृत्ये करावी आणि कृष्णपक्षात पितरसंबंधी कृत्ये करावी असा सामान्य नियम आहे.१. प्रतिपदा, २. द्वितीया, ३. तृतीया, ४. चतुर्थी, ५. पंचमी, ६. षष्ठी, ७. सप्तमी, ८. अष्टमी, ९. नवमी, १०. दशमी, ११. एकादशी, १२. द्वादशी, १३. त्रयोदशी, १४. चतुर्दशी, १५.पौर्णिमा (शुक्लपक्षातील पंधरावी तिथी) आणि ३० अमावस्या (कृष्णपक्षातील पंधरावी तिथी) याप्रमाणे तिथींची नावे आहेत.

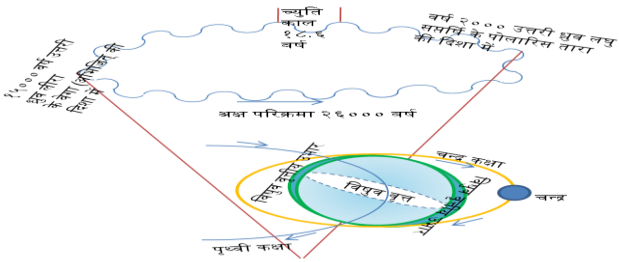

तिथीस्वामी ज्ञान

क्रमात्तिथीनां पतयोऽग्निधातृगौरीगणेशोऽहि गुहो रविश्च ।
महेश दुर्गान्तकविश्व विष्णु कामेशसोमाः पितरो हि दर्शे ॥ २०॥(बा.बो.ज्यो.)

प्रतिपदेचा स्वामी अग्नी, द्वितीयेचा ब्रह्मा, तृतीयेचा गौरी, चतुर्थीचा गणेश, पंचमीचा नाग, षष्ठीचा कार्तिकेय, सप्तमीचा सूर्य, अष्टमीचा शिव, नवमीचा दुर्गा, दशमीचा यमदेव, एकादशीचा विश्वेदेव, द्वादशीचा विष्णु, त्रयोदशीचा कामदेव, चतुर्दशीचा शंकर, पौर्णिमेचा चंद्र आणि अमावस्येचा पितृदेव. अशा प्रकारे, तिथींचे स्वामी क्रमाने सांगीतले आहेत.

नन्दादिसंज्ञा

नन्दा च भद्रा च जया च रिक्ता पूर्णेति तिथ्योऽशुममध्यशस्ताः ।
सितेऽसिते शस्तसमाधमाः स्युः सितज्ञभौमार्किगुरौ च सिद्धाः ॥(मु.चि.)

१ प्रतिपदा, ६ षष्ठी, ११ एकादशी - **नंदा**, २ द्वितीया, ७ सप्तमी, १२ द्वादशी **भद्रा**, ३ तृतीया, ८ अष्टमी, १३ त्रयोदशी- **जया**, ४ चतुर्थी, ९ नवमी, १४ चतुर्दशी **रिक्ता** आणि ५ पंचमी, १० दशमी, १५ पौर्णिमाया तिथींच्या **नन्दादिसंज्ञा** आहेत.

शुक्ल पक्षातील पंचमी पर्यंत क्षीणचंद्र, पंचमी पासून दशमीपर्यंतचा मध्यम चंद्र आणि दशमीपासून पौर्णिमा पर्यंत पूर्णचंद्र असतो. तसेच कृष्ण पक्षातील प्रतिपदेपासून पंचमीपर्यंत पूर्णचंद्र असतो, पंचमीपासून दशमीपर्यंत मध्यम असतो, आणि दशमीपासून अमावास्येपर्यंत क्षीणचंद्र असतो. म्हणजे शुक्ल पक्षाच्या दशमीपासून कृष्ण पक्षातील पंचमी पर्यंत पूर्णचंद्र, पंचमीपासून दशमीपर्यंत मध्यम चंद्र आणि कृष्ण पक्षाच्या दशमीपासून शुक्ल पक्षाच्या पंचंमीपर्यंत क्षीण चंद्र असतो. पूर्णचंद्र श्रेष्ठ, मध्यम चंद्र मध्यम आणि क्षीनचंद्र निषिद्ध असतो. शुक्रवारी नंदा, बुधवारी भद्रा, मंगळवारी जया, शनिवारी रिक्ता आणि गुरुवारी पूर्णा तिथी असल्यास सिद्धी देते.

नंदादि तिथि संज्ञक चक्र

तिथिसंज्ञा	तिथियाँ			वार	योग
	प्रथमावृत्ति	द्वितीयावृत्ति	तृतीयावृत्ति		
नन्दा	१	६	११	शुक्र	
भद्रा	२	७	१२	बुध	
जया	३	८	१३	भौम	
रिक्ता	४	९	१४	शनि	सिद्धियोग
पूर्णा	५	१०	१५	गुरु	
शुक्लपक्ष में अशुभ	अशुभ	मध्य	शुभ	चन्द्र पूर्व निर्बल पश्चात् सबल	
कृष्णपक्ष में	शुभ	मध्य	अशुभ	चन्द्र पूर्व सबल पश्चात् निर्बल	

स्वामीप्रयोजन

स्वस्य देवप्रतिष्ठायां मन्त्रसग्रहणे तथा।
पवित्रदमनारोपे ग्राह्यास्तस्य तिथिर्बुधैः ।।६०।।(बृ.दै.रं.)

ज्योति:प्रकाश ग्रंथानुसार स्वकीय देवतेची स्थापना, जप, अभिषेक, मन्त्रग्रहण, पवित्रार्पण, दमन आणि वनस्पतींचे रोपण इत्यादीसाठी त्याच देवतेची तिथी घ्यावी.

नंदादितिथींचे शुभाशुभत्व

वृद्धिः सुमङ्गलप्रदा च बलाखला च लक्ष्मीवती
त्वथ यशा परतस्तु मित्रा।
तद्वद्बला सुमहती तिथिरुग्रकर्मा
स्याद्धर्मिणी प्रतिपदादि तथैव नन्दा ।।६१ ।।
क्रमाद्यशोवत्यपराजयोग्रा सौम्याह्वया पञ्चदशी तिथिश्च।
फलानि नाम्ना सदृशानि तासां महर्षिभिर्नूनमुदाहृतानि ।। ६२ ।। (बृ.दै.रं.)

आचार्य श्रीपतींच्या मतानुसार, कृष्ण पक्षाची नंदा वृद्धीकर्ता होते आणि चांगले फळ मिळते, भद्रा बली आणि दूषित, जया लक्ष्मीवती, रिक्ता यशदाता आणि पूर्णा मित्रा, शुक्ल पक्षातील नंदा बळी, सुमहती, भद्रा उग्र कर्मा, जया धर्मिणी, रिक्ता यशोवती, अपराजया, उग्रा आणि पूर्णा हे सौम्य संज्ञक आहेत. त्यांची फळे स्वतःच्या नावासारखी असतात.

नंदा आणि भद्राने विहित कार्य

नन्दासु चित्रोत्सववपस्तुतन्त्रक्षेत्रादि कुर्वीत तथैव नृत्यम्।
विवाहभूषाशकटाध्वयाने भद्रासु कार्याण्यपि पौष्टिकानि ।।६३ ।। (बृ.दै.र.)

नंदा तिथीत चित्रोत्सव, वास्तू, तांत्रिक कार्य, घराची बांधण्याची सुरुवात आणि नृत्य कार्य कार्य केले पाहिजे.

जया आणि रिक्ता चे विहित कार्य

जयासु सङ्ग्रामबलोपयोगिकार्याणि सिद्ध्यन्ति हि निर्मितानि।

रिक्तासु विद्वद्द्विपबन्धघातविषाग्निशस्त्राणि च यान्ति सिद्धिम् ।। ६४ ।। (बृ.दै.र.)

जया संज्ञक तिथीमध्ये युद्ध (लढाई) आणि जिथे शक्तीचा वापर केला जातो, ते कार्य सिद्ध होतात. रिक्ता संज्ञक तिथीत विद्वत्ता, ब्राह्मण, बंधन, अभिघात, विष, अग्नी आणि शस्त्रास्त्रांसंबंधीची कार्ये सिद्धीस जातात.

पूर्णा आणि अमा तिथींमध्ये विहित कार्य

पूर्णासु माङ्गल्यविवाहयात्रा सपौष्टिकं शान्तिककर्म कार्यम् ।
सदैव दर्शे पितृकर्म मुक्त्वा नान्यद्विदध्याच्छुभमङ्गलानि ।। ६५ ।। (बृ.दै.र.)

पूर्णा नामक तिथींमध्ये शुभ, विवाह, यात्रा, पौष्टिक आणि शांती ही कर्मे करावीत. केवळ पितृ कर्माशिवाय इतर शुभ कार्य अमावस्येमध्ये करू नयेत.

तिथी हास वृध्दिज्ञान

यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं
वारश्चेदवमदिनं तदुक्तमाद्यैः
यः स्पर्शाद्भवति तिथित्रयस्य चाह्नां
त्रिद्युस्पृक् स पुनरिदं द्वयं च नेष्टम् ।। ६६ ।।(बृ.दै.रं.)

जेव्हा एकाच वारात दोन तिथी संपतात आणि तिसरी देखील सुरू होते, तेव्हा मध्यवर्तीनी तिथीचा –हास होतो, याला तिथीक्षय म्हणतात. ही अशुभ असते. जी तिथी तीन वारांमध्ये/ दिवसांत व्याप्त असेल त्याला तिथी वृद्धी म्हणतात. त्याला त्रिद्युस्पृक (त्रिवार) संज्ञा आहे. यामध्ये मधला भाग अशुभ आहे.

वारमान लक्षण

अथ सावनमानेन वारा: सप्त प्रकीर्तिता:।
ते चार्कोदययोरेव विवरे तु समा: स्मृता:॥(बृ.दै.रं.)

पुलस्तीसिद्धांतानुसार सावन मानापासून वारचे आनयन केल्या जाते. एका सूर्योदयापासून दुसऱ्या सूर्योदयापर्यंत एक वार असतो, या दोन उदयांच्या मध्यवर्ती कालावधीला सावन दिवस म्हणतात, वार सात आहेत आणि सात वार समान आहेत.

सप्तवार

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधश्चाथ बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरश्चैव वाराः सप्त प्रकीर्तिताः ॥ २२ ॥
गुरुयन्द्रो बुधः शुक्रः शुभवाराः शुभे स्मृताः।
क्रूरास्तु क्रूरकृस्येषु सदा भौमार्कसूर्यजाः ॥ २३ ॥(बा.बो.ज्यो.)

१ रविवार, २ सोमवार, ३ मंगळवार, ४ बुधवार, ५ गुरुवार, ६ शुक्रवार आणि ७ शनिवार असे सात वार आहेत. सोम, बुध, गुरु आणि शुक्र हे चार शुभ आहेत. त्यामुळे सत्कर्म करणे उत्तम. मंगळ, सूर्य आणि शनि हे तीन क्रूर आहेत, ज्यामध्ये क्रूर गोष्टी करणे सर्वोत्तम आहे.

सूर्य एकदा पूर्वक्षितिजावर उगवल्यानंतर दैनंदिन गतीने पश्चिमेकडे जाऊन पुन्हा पूर्वक्षितिजावर उगवेपर्यंत जो वेळ लागतो त्याला 'वार' असे म्हणतात. त्यालाच सावन दिवस म्हणतात, असे पूर्वी सांगितले आहे. या सावन दिवसाचे मान दररोज कमीजास्त होते. म्हणून त्याचा काल मध्यम मानाने ठरवून त्याचे चोवीस विभाग पाडिले व त्यांना तास असे नाव देऊन त्या रीतीने घडयाळे बनविण्यात आली. याच मध्यम सावन दिवसाचे ६० भाग पाडून त्या प्रत्येक भागाला सावन घटिका असे नाव देण्यात आले आहे.

याच सावन दिवसाचे चोवीस विभाग करून त्या प्रत्येकाला होरा असे नाव देण्यात आले आहे. घड्याळाच्या पद्धतीने पाहावयाचे म्हणजे एका तासाचा एक होरा असतो. होऱ्यांची सात नावे आहेत. ती एकदा मोजून झाल्यावर त्याच अनुक्रमाने पुन:पुन्हा मोजावयाची असतात. ती नावे अशी - १ शनि, २ गुरू, ३ मंगळ, ४ रवि, ५ शुक्र, ६ बुध व ७ चंद्र या अनुक्रमाने कालहोऱ्यांची नावे जाणावी. आता एखाद्या दिवशी शनिवार आहे असे समजा. त्या शनिवारच्या २४ होऱ्यांना ही सात नावे अनुक्रमाने मोजली म्हणजे त्यात आठव्या हो-यात १५ व्या हो-याला आणि २२ व्या हो-याला पुन:पुन्हा शनीचे नाव येईल. २३ व्याचे नाव गुरू, २४ व्याचे नाव मंगळ व अशा रीतीने त्या वाराचे चोबीस होरे संपल्यानंतर पुढील वाराच्या पहिल्या होऱ्याचे नाव वरील अनुक्रमाने रवीचेच येते. म्हणून शनिवारच्या पुढचा रविवार सिद्ध झाला. रविवारचे २४ होरे रवीपासून पुन:पुन्हा मोजले म्हणजे त्यांच्यानंतर चंद्राचाच होरा येतो. म्हणून रविवारच्या पुढे सोमवा

र. हे होरे मध्यम सूर्योदयापासून मोजावे आणि हो-यांची प्रवृत्ती व्यवहारात मध्यमसूर्योदयापासून मानावी असे मुहूर्तचिंतामणि इत्यादी ग्रंथांत सांगितलेले आहे.

वारक्रम

रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	सप्तवार	सप्त ग्रह
ग्रह	होरा (तास)	होरा (तास)	होरा (तास)	होरा (तास)	होरा (तास)	होरा (तास)	होरा (तास)	होरा (तास)
शनि		५	१२	१९	२	९	१६	२३
गुरु		६	१३	२०	३	१०	१७	२४ येथे सोमवार पूर्ण झाला.
मंगल		७	१४	२१	४	११	१८	२५ येथे मंगलवार प्रारम्भ झाला. अत: २५=१
सूर्य	१ येथे रविवार प्रारम्भ झाला.	८	१५	२२	५	१२	१९	
शुक्र	२	९	१६	२३	६	१३	२०	
बुध	३	१०	१७	२४ येथे रविवार पूर्ण झाला.	७	१४	२१	
चन्द्र	४	११	१८	२५ वीं होरा म्हणजेच येथून सोमवार प्रारम्भ झाला. अत: २५ =१	८	१५	२२	

ग्रहकक्षा

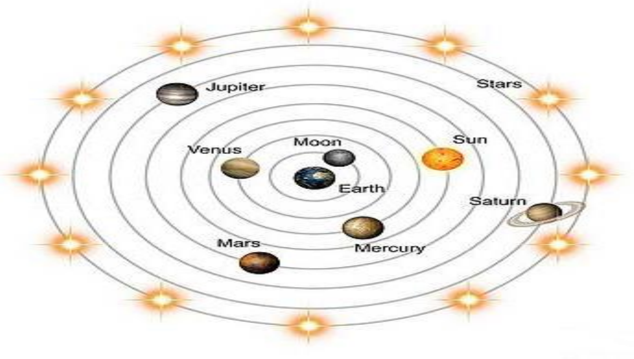

वार दोष विचार

न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम् ।
दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः ॥ २४ ॥(ज्यो.नि.)

गुरु, शुक्र, रविवार यांचे दोष रात्री घडत नाहीत, दिवसा होतात. सोम, शनि, मंगल हे दोष दिवसा नसतात (रात्री घडतात) आणि बुधवारचा दोष दिवसा आणि रात्री दोन्हीमध्ये येतो. त्यामुळे बुधवारी शुभ कार्य करू नये.

रविवारचे विहितकार्य

राजाभिषेकोत्सवयानसेवागोवह्निमन्त्रौषधिशस्त्रकर्म ।
सुवर्णताम्रोर्णिकचर्मकाष्टासङ्ग्रामपण्यादि रवौ विदध्यात् ।।७१ ।। (बृ.दै.र)

रविवार ला राजाचा अभिषेक, सण, वाहन, सेवा, गाय, अग्नी, मंत्र, औषध, शस्त्र, सोने, तांबे, लोकर, चामडे, लाकूड, युद्ध आणि व्यावसायिक काम केले पाहिजे.

सोमवार मध्ये विहित कर्म

शङ्खाब्जमुक्तारजतेक्षुभोज्यस्त्रीवृक्षकृष्यम्बुविभूषणाद्यम् ।
गीतक्रतुक्षीरविकारशृङ्गीपुष्पाक्षरारम्भणमिन्दुवारे ।।७२ ।।(बृ.दै.र.)

सोमवारी शंख, कमळ, मोती, चांदी, ऊस, अन्न, स्त्री, वृक्ष, शेती, जल, भूषण, गीत, यज्ञ, दूध, विकार, शृंगी फूल आणि विद्यारंभ करावेत.

मंगळवार विहित कार्य

भेदानृतस्तेयविषाग्निशस्त्रबन्धाभिघाताहवशाठ्यदम्भान् ।
सेनानिवेशाकरधातुहेमप्रवालकार्यादि कुजेऽह्नि कुर्यात् ।। ७३ ।। (बृ.दै.र.)

मंगळवार च्या दिवशी भेद, खोटे बोलणे, चोरी करणे, विष (जहर) अग्नि, शस्त्र, बंधन, आघात/अभिघात (हत्या), युद्ध, कपट, दंभ, सैन्य ठेवणे, खाण, धातू, सोने आणि प्रवाळ संबंधी काम केले पाहिजे.

बुधवारचे विहित कार्य

नैपुण्यपण्याध्ययनं कलाश्च शिल्पादिसेवालिपिलेखनानि ।
धातुक्रियाकाञ्चनयुक्तिसन्धिव्यायामवादाश्च बुधे विधेयाः ।।७४ ।। (बृ.दै.र.)

बुधवारी हुशारी/चतुरता संबंधी, पुण्य/सदाचार, वाचन, कला, कारागिरी (कारागिरी), सेवा, लिपी, लेखन, धातू, सोने, युक्ती, मैत्री, व्यायाम, वादविवाद यासंबंधीचे कार्य करावे.

गुरुवारमध्ये विहित कार्य

धर्मक्रिया पौष्टिकयज्ञविद्यामाङ्गल्यहेमाम्बरवेश्मयात्रा ।
रथाश्वभैषज्यविभूषणाद्यं कार्यं विदध्यात्सुरमन्त्रिणोऽह्नि ।।७५ ।। (बृ.दै.र.)

गुरुवारी धार्मिक, पौष्टिक, यज्ञ, विद्या, मांगल्य, सोने, वस्त्र, गृह, प्रवास, रथ, घोडा, औषध आणि दागिने संबंधित कार्य करावे.

शुक्रवारचे विहित कार्य

स्त्रीगीतशय्यामणिरत्नगन्धं वस्त्रोत्सवालङ्करणादि कर्म ।
भूपण्यगोकोशकृषिक्रियाश्च सिद्यन्ति शुक्रस्य दिने समस्तम् ।।७६ ।। (बृ.दै.र)

शुक्रवारी स्त्रियांची गाणी, पलंग, रत्न, रत्न, सुगंध, वस्त्र, सण, अलंकार, जमीन, व्यवसाय, गाई, पैसा, खजिना, शेतीशी संबंधित कामे करावीत.

शनिवारीं विहित कार्य

लोहाश्मसीसत्रपुरस्त्रदासपापानृतस्तेयविषासवाद्यम् ।
गृहप्रवेशो द्विपबन्धदीक्षा स्थिरं च कर्मार्कसुतेऽह्नि कुर्यात् ।।७७ ।। (बृ.दै.र.)

शनिवारी लोखंड, दगड, जस्त, पितळ, शस्त्रे, नोकर, पाप, खोटे, चोरी, विष, ओतणे, गृहप्रवेश, हत्ती, बंधन, दीक्षा आणि स्थिर कार्य करावे.

स्थिरादिसंज्ञा

रविः स्थिरः शीतकरश्चरश्च महीज उग्रः शशिजश्च मिश्रः ।
लघुः सुरेज्यो भृगुजो मृदुश्च शनिश्च तीक्ष्णः कथितो मुनीन्द्रैः ।।७८ ।। (बृ.दै.र.)

सूर्याची स्थिर, चंद्राची चर, मंगळाची उग्र, बुधाची मिश्रित, गुरूची लघु, शुक्राची मृदु आणि शनिवारची तीक्ष्ण अशी संज्ञा मुनिंद्रांनी दिली आहे.

नक्षत्र महात्म्य

सर्वत्र कार्येषु हि शोभनेषु नक्षत्रशुद्धिं मृगयन्ति पूर्वाः ।
यत्कर्म यस्मिन्करणीयमुक्तं तत्र प्रदेयं विदुषा विदित्वा ।। ७९ ।। (सं.प्र.)

सर्व शुभ कार्यात नक्षत्रांच्या शुद्धीचा विचार प्रथम केला जातो. म्हणून नक्षत्रात सांगितलेले कर्म जाणून विद्वान व्यक्तीने उपदेश करावा.

27 नक्षत्रांची नावे

अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी मृगः ।
आर्द्रा पुनर्वसुः पुष्यस्ततोऽश्लेषा मघा तथा ॥ २५ ॥
पूर्वाफाल्गुनिका तस्मादुत्तराफाल्गुनी ततः ।
हस्तश्चित्रा तथा स्वाती विशाखा तदनन्तरम् ॥ २६ ॥
अनुराधा ततो ज्येष्ठा ततो मूलं निगद्यते ।
पूर्वाषाढोत्तराषाढस्त्वभिजिच्छ्रवणस्तथा ॥ २७ ॥
धनिष्ठा शततारारव्यं पूर्वाभाद्रपदा ततः ।
उत्तराभाद्रपाच्चैव रेवत्येतानि भानि च ॥ २८ ॥(बा.बो.ज्यो.)

१.अश्विनी, २. भरणी, ३. कृतिका, ४. रोहिणी, ५. मृगशीर्ष, ६. आर्द्रा, ७. पुनर्वसु, ८. पुष्य, ९. आश्लेषा, १०. माघ, ११. पूर्वाफाल्गुनी, १२. उत्तराफाल्गुनी, १३. हस्त, १४. चित्रा, १५. स्वाती, १६. विशाखा, १७. अनुराधा, १८. ज्येष्ठा, १९. मूल, २०. पूर्वाषाढा, २१. उत्तराषाढा, २२. अभिजित, २३. श्रावण, २४. धनिष्ठा, २५. शतभिषा, २६. पूर्वाभाद्रपदा, २७. उत्तराभाद्रपदा आणि २८ रेवती हे नक्षत्र आहेत.

अभिजीद्योग विचार

वैश्वदेवान्त्यपादः स्याच्छ्रुतेराद्याब्धिनाडिकाः ।
अभिजिद्भमिति ग्राह्यमष्टाविंशतिभेषु सा ॥ २९ ॥(बा.बो.ज्यो.)

उत्तराषाढा नक्षत्राचा चौथा पाद आणि श्रवण नक्षत्रातील पहिल्या चार घटिका हा अभिजित नक्षत्राचा भोग काळ आहे. म्हणूनच त्याची गणना अठ्ठावीस नक्षत्रांमध्ये केली जाते. उत्तराषाढा नक्षत्राच्या अंतिम १५ घटी आणि श्रवण नक्षत्राच्या प्रथम ४ घटी = अभिजित् १९ घटी चा आहे.

नक्षत्र स्वामी ज्ञान

अश्विनीदस्रदैवत्या भरणी यमदेवता ।
आग्नेयी कृत्तिका प्रोक्ता विधाता रोहिणीश्वरः ॥ ३० ॥
मृगशीर्षेश्वरश्चंद्र स्तथैवार्द्रेश्वरः शिवः ।
अदितिस्तु पुनर्वस्वोः पतिः पुष्यस्य वाक्पतिः ॥ ३१ ॥

आश्लेषाधिपतिः सर्पो मघेशाः पितरः स्मृताः।
भगश्च पूर्वाफाल्गुन्या उफायाः पतिरर्यमा ॥ ३२ ॥
हस्तस्याधिपतिः सूर्यस्त्वष्टा चित्राभिधस्य च।
स्वातेश्च दैवतं वायुर्विशाखेन्द्राग्निदेवता || ३३ ||
अनुराधेश्वरो मित्रो ज्येष्ठाया इन्द्र उच्यते।
मूलस्य दैवतं रक्षः पूर्वाषाढेश्वरो जलम् ॥ ३४ ॥
उषाया दैवतं विश्वे विधिश्चाभिजिताधिपः।
श्रवणाधिपतिर्विष्णुर्धनिष्ठा वसुदेवता ॥ ३५ ॥
वरुणः शततारायाः पुभेशः कथितोऽजपात्।
अहिर्बुध्न्यस्त्वथो मायाः पूषोक्तो रेवतीपतिः ॥ ३६॥(ज्यो.सा.)

१.अश्विनीचा स्वामी अश्विनीकुमार, २. भरणीचा यम, ३. कृतिकाचा अग्नि, ४. रोहिणीचा ब्रह्मा, ५. मृगशीर्षाचा चंद्र, ६. आर्द्राचा शिव, ७. पुनर्वसुचा अदिती, ८. पुष्याचा बृहस्पति, ९. आश्लेषा चा सर्प, १०. मघाचा पितृदेव, ११. पूर्वाफाल्गुनी चा भगदेव, १२. उत्तराफाल्गुनी चा अर्यमा, १३. हस्त चा सूर्य, १४. चित्रा चा त्वष्टा, १५. स्वाती चा वायु, १६. विशाखा का इन्द्र, १७. अनुराधा चा मित्र, १८. ज्येष्ठा चा इन्द्र, १९. मूल चा निऋति (राक्षस), २०. पूर्वाषाढा चा जल, २१. उत्तराषाढा चा विश्वेदेवा, २२. अभिजित चा ब्रम्हा, २३. श्रवण चा विष्णु, २४. धनिष्ठा चा वसु, २५. शतभिषा चा वरुण, २६. पूर्वाभाद्रपदा चा अजचरण, २७. उत्तराभाद्रपदा चा अहिर्बुन्ध्य आणि २८ रेवती चा पूषादेव स्वामी आहे.

अधोमुख नक्षत्र

भरणी कृत्तिकाऽश्लेषा मघामूलविशाखिकाः।
तिस्रः पूर्वास्तथा चैव ह्यधोवक्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ ४५ ॥
वापीकूपतडागादिखननं च तृणादिकम्।
देवतागारखननं निधानखननं तथा ॥ ४६॥
गणितं ज्योतिषारंभं खनीबिलप्रवेशनम्।
कुर्यादधोगतान्येत्र कार्याणि सर्वसिद्धये ॥ ४७ ॥(ज्यो.र.)

भरणी, कृतिका, आश्लेषा, मघा, मूल, विशाखा, पूर्वा फाल्गुनी, पूर्वाषाढा आणि पूर्वाभाद्रपद हे नक्षत्र अधोमुखी, (खाली तोंड करून) आहेत. विहिरी, तलाव, मंदिरे,

धनभण्डार (संपत्ती) खोदणे, गवत कापणे, गणित आणि ज्योतिषशास्त्र सुरू करणे, खाणी खोदणे, गुहांमध्ये प्रवेश करणे इत्यादींमध्ये हे नक्षत्र शुभ आहेत.

उर्ध्वमुख नक्षत्र

रोहिण्यार्द्रा तथा पुष्यो धनिष्ठा चोत्तरात्रयम्
वारुणं श्रवणं चैव नव चोर्ध्वमुखाः स्मृताः ॥ ४८ ॥
एषु राज्याभिषेकं च पट्टबन्धं च कारयेत् ।
ऊर्ध्वमुखान्युच्छ्रितानि सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ ४९ ॥(ज्यो.र.)

रोहिणी, अर्द्रा, पुष्य, धनिष्ठा, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपद, शतभिषा आणि श्रवण, ही नऊ नक्षत्रे उर्ध्वमुख (उर्ध्वमुख) आहेत. या नक्षत्रांमध्ये राज्याभिषेक करणे, किल्ला बांधणे इत्यादि उत्तम.

तिर्यङ्मुखनक्षत्र

रेवती चाश्विनी चित्रा स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
अनुराधा मृगो ज्येष्ठा चेताः पार्श्वमुखाः स्मृताः ॥ ५० ॥
गजोष्ट्राश्वबलीवर्ददमनं महिषस्य च ।
बीजानां वपनं कुर्याद्गमनागमनादिकम् ॥ ५१ ॥
चक्रयन्त्ररथादीनां नावादीनां प्रवाहणम् ।
पार्श्वेषु यानि कर्माणि कुर्यादेतेषु तानि च ॥५२ ॥ (ज्यो. र.)

रेवती, अश्विनी, चित्रा, स्वाती, हस्त, पुनर्वसु, अनुराधा, मृगशीर्ष आणि ज्येष्ठ ही नऊ नक्षत्रे **तिर्यङ्मुखनक्षत्र** (तिरकस) आहेत. या नक्षत्रांमध्ये हत्ती, घोडा, उंट, बैल, म्हैस यांवर नियंत्रण ठेवावे. बियाणे पेरणे, ये-जा करणे, चक्र, रथ, कार, नाव (बोट) इ. चालविणे श्रेष्ठ आहे.

स्थिर ध्रुव नक्षत्र संज्ञा

उत्तरा त्रय रोहिण्यो भास्करश्च ध्रुवं स्थिरम् |
तत्र स्थिरं बीजगेहशान्त्यारामादिसिद्धये ॥ ५३ ॥ (मु. चिं.)

रोहिणी, उत्तरा फाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, रविवार आणि ध्रुव - स्थिर संज्ञा असलेल्या नक्षत्रांमध्ये मंदिरात आणि नवीन घरामध्ये प्रवेश करणे, नवीन गाव वसवणे, राज्याभिषेक आणि नवीन बाग बनवणे इत्यादी स्थिर कामे करावीत.

चरसंज्ञक नक्षत्र

स्वात्यादित्ये श्रुतेस्त्रीणि वन्द्रश्चापि चरंचलम् ।
तस्मिन् गजादिकारोहो वाटिकागमनादिकम् ॥ ५४ ॥(मु.चिं.)

स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, सोमवार ही चर संज्ञक असून या नक्षत्रांमध्ये हत्ती, घोडे, उंट इत्यादींवर स्वार होणे, नवीन फुलबागेत जाणे इ. चलायमान कार्य केले पाहिजे.

उग्रसंज्ञकनक्षत्रं

पूर्वात्रयं याम्यमधे उग्रं क्रूरं कुजस्तथा ।
तस्मिन्घाताग्निशाठ्यानि विषशस्त्रादि सिद्धयति ॥ ५५ ॥(मु.चिं.)

पूर्वा फाल्गुनी, पूर्वाषाढ, पूर्वाभाद्रपदा, भरणी, मघा मंगळवार व उग्र आणि क्रूर संज्ञा असलेले नक्षत्र, शत्रूंचा नाश, शत्रूचे घर जाळणे, व विष कार्य, शस्त्राने कोणतेही काम करणे इत्यादि क्रूर कृत्ये करणे शुभ असते.

मिश्रसंकज्ञनक्षत्र

विशाखाग्ने यमे सौम्ये मिश्रं साधारणं स्मृतम् ।
तत्राग्निकार्ये मिश्रं च वृषोत्सर्गादि सिध्द्यति || ५६ ॥(मु.चिं.)

विशाखा, कृतिका बुधवार आणि मिश्र किंवा सामान्य संज्ञा नक्षत्रांमध्ये अग्नीशी संबंधित कोणतेही कार्य करणे, अधिक गोष्टी गोळा करणे आणि वृषोतसर्ग इ. कार्य केले पाहिजे.

लघु क्षिप्रसंज्ञकनक्षत्र

हस्ताश्विपुष्याभिजितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा ।
तस्मिन्पण्यरतिज्ञान भूषाशिल्पकलादिकम् ॥ ५७ ॥(मु.चिं.)

हस्त, अश्विनी, पुष्य, अभिजित गुरुवार या लघु **क्षिप्रसंज्ञक** नक्षत्रात नवीन व्यवसाय करणे, भोगविलास करणे, नवीन दागिने घालणे किंवा बनविणे, कोणती विद्या शिकणे, चित्रकला इत्यादी करणे शुभ आहे. ,

मृदु – मैत्रसंज्ञकनक्षत्र

मृगान्त्यचित्रामित्रर्क्ष मृदु मैत्रं मृगुस्तथा ।
तत्र गीताम्बरक्रीडा मित्र कार्य विभूषणम् ।। ५८ ।।(मु.चिं.)

मृगशीर्ष, चित्रा, अनुराधा, रेवती या शुक्रवार मृदु **संज्ञक** नक्षत्रांमध्ये गायन, नवीन वस्त्रे परिधान, खेळ खेळावेत आणि मित्रांशी संबंधित कोणतेही कार्य करावे.

तीक्ष्ण – दारुणसंज्ञकनक्षत्र

मूलेन्द्रार्द्राहिमं सौरिस्तीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम् ।
तत्राभिचारघातोग्रभेदाः पशुदमादिकम् ।। ५९ ।।(मु.चिं.)

मूल, ज्येष्ठ, आर्द्रा, आश्लेषा शनिवार तीक्ष्ण-दारूण संज्ञांच्या नक्षत्रांत मंत्र सिद्धीने कोणाचा वध करणे, कोणतेही क्रूर कृत्य करणे व प्राण्यांना वश करणे इ. कार्य करावे.

ध्रुवादिनक्षत्र टेबल

ध्रुवादिसंज्ञा	वार	नक्षत्र
ध्रुव-स्थिर	सूर्य	रो. उ-फा. उ-षा. उ-भा.
उग्र	मंगळ	भ. मघा. पू-फा. पू-पा. पू-भा.
चर	चन्द्र	पुन. स्वा. श्र. ध. श.
मिश्र	बुध	कृत्तिका, विशाखा.
लघु-क्षिप्र	गुरु	अश्वि, पु. ह. अभि.
मृदु-मैत्र	शुक्र	मृ. चि. अनु. रे.
दारूण-तीक्ष्ण	शनि	आर्द्रा, आश्लेषा, ज्येष्ठा, मूल.

पंचकक्षत्र

वासवोत्तग्दलादिपंचके याम्यदिग्गमन गेहगोपनम्।
प्रेतदाहतृणकाष्ठदंग्रहं शय्यकावितननं च वर्जयेत्॥(बा.बो.ज्यो.)

धनिष्ठा नक्षत्राच्या उत्तरार्धापासून रेवतीपर्यंतच्या पाच नक्षत्रांचा (कुंभ आणि मीन राशीचा चंद्र) याला पंचक म्हणतात, त्यात दक्षिण दिशेला जाणे, घर झाकणे, प्रेतदाह, गवत आणि लाकूड गोळा करणे आणि पलंग बांधणे ही कामे करू नयेत.

योगनयन (चंण्डेश्वर मत)

यस्मिन्नृक्षे स्थितोभानुर्यत्र तिष्ठति चन्द्रमाः ।
एकीकृत्य त्यजेदेकं योगाविष्कम्भकादयः ।।१०८ ।।(बृ.दै.रं.)

आचार्य चंडेश्वर यांच्या मते ज्या दिवशी योगज्ञान हवे असते, त्या दिवशी सूर्य ज्या नक्षत्रांमध्ये असतो आणि चंद्र ज्या नक्षत्रांमध्ये असतो, त्यांच्या संख्येची बेरीज करून त्यातून एक वजा करुन २७ चा भाग देऊन जे शेष आहे त्याला **विष्कुंभादि** पासून मोजून योगाचे ज्ञान केले पाहिजे.

विष्कुंभादि योगनाम

विष्कुंभः प्रीतिरायुष्मान्सौभाग्यः शोभनस्तथा ।
अतिगण्डः सुकर्मा च धृतिः शूलस्तथैव च ।। ६० ।।
गण्डो वृद्धिर्भुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ।
वज्रसिद्धी व्यतीपातो वरीयान्परिघः शिवः ॥ ६१ ॥
सिद्धः साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मेन्द्रो वैधृतिः क्रमात् ।
सप्तविंशतियोगास्तु कुर्युर्नामसदृक् फलम् ||६२|| (ज्यो. स.)

१ विष्कुंभ, २ प्रीति, ३ आयुष्मान्, ४ सौभाग्य, ५ शोभन, ६ अतिगंड, ७ सुकर्मा, ८ धृति, ९ शूल, १० गंड, ११ वृद्धि, १२ ध्रुव, १३ व्याघात, १४ हर्षण, १५ वज्र, १६ सिद्धी, १७ व्यतीपात, १८ वरीयान, १९ परिघ, २० शिव, २१ सिद्ध, २२ साध्य, २३, शुभ, २४ शुक्ल, २५ ब्रह्मा, २६ ऐंद्र, २७ वैधृति याप्रमाणे योगांची सत्तावीस नावे आहेत. सूर्याचा भोग मध्यम मानाने दररोज ५९ कला ८ विकला वाढतो व चंद्राचा भोग मध्यममानाने

दररोज ७९० कला ३५ विकला वाढतो. या दोहोंची दररोज बेरीज ८४९ कला ४३ विकला होते. यापैकी ८०० कला बेरीज होण्यास जो वेळ लागेल तेवढा एका योगाचा मध्यम मानाने वेळ होतो.

योगनयन

वाक्पतेरर्कनक्षत्रं श्रवणाच्चान्द्रमेव च ।
गणयेत्तद्युतिं कुर्याद्योगः स्यादृक्षशेषतः || ६३ ॥ (ज्यो. सा.)

पुष्य नक्षत्रापासून सूर्याच्या महानक्षत्रापर्यंत आणि श्रवण नक्षत्रापासून चंद्राच्या नक्षत्रापर्यंत मोजून त्या दोन संख्यांची बेरीज करून सत्तावीसने भागाकार केल्यावर उरलेल्या संख्यांनुसार विष्कुंभ पासून मोजून योग समजून घ्यावेत.

वर्ज्य योग

विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगास्तेषामनिष्टः खलु पाद आद्यः ।
संवैधृतिस्तु व्यतिपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्द्धम् ६४
तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्रे व्याघातसंज्ञे नव पंच शूले ।
गंडेऽतिगंडे च षडेव नाड्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ६५ ।।(ज्यो. सा.)

अशुभ नाव असलेल्या योगाचा पहिला पाद (१५) घटिका, वैधृती आणि व्यतिपात संपूर्ण, परिघ योग अर्धा, विष्कुंभ आणि वज्र ३ घटी, व्याघात ची ९ घटी,, शूलच्या ५ घटी, गंड आणि अतिच्या घटी शुभ कार्यात त्याज्य आहेत.

योगस्वामी

योगेशा यमविष्णिवन्दुधातृजीवनिशाकराः ।
इन्द्रतोयाहिवह्न्यर्क भूमरुद्भगतोयपाः ।।११५ ।।
गणेशरुद्रधनदत्वष्टृमित्रषडाननाः ।
सावित्री कमला गौरी नासत्यौ पितरे दितिः ।।११६ ।। (बृ.दै.र.)

विष्कुंभ योगाचा स्वामी यम, प्रीतीचा विष्णू, आयुष्मानाचा चंद्र, सौभाग्याचा ब्रह्मा, शोभनचा बृहस्पति, अतिगंडाचा चंद्र, सुकर्माचा इंद्र, धृतीचे जल, शूलचा सर्प, गंडाचा अग्नी. वृद्धीचा सूर्य, ध्रुवाचा भूमी, व्याघात चा वायु, हर्षणचा भग, वज्रचा वरुण,

सिद्धीचा गणेश, व्यतिपाताचा रुद्र, वरीयाणचा कुबेर, परीघाचा विश्वकर्मा, शिवाचा मित्र, सिद्धचा कार्तिकेय, साध्य चा सावित्री, शुभ चा लक्ष्मी, शुक्ल चा पार्वती, ब्रह्म चा अश्विनीकुमार, ऎंद्रचा पितर आणि वैधृती योग चा स्वामी दिति असतो.

करण नाम

बवश्च बालवश्चैव कौलवस्तैतिलस्तथा ।
गरश्च वणिजो विष्टिः सप्तैतानि चराणि च ।। ६६ ।।
अंते कृष्णचतुर्दश्यां शकुनिदर्शभागयोः
ज्ञेयं चतुष्पदं नागं किंस्तुघ्नं प्रतिपद्दले ।। ६७ ।।(बा.बो.ज्यो.)

१ बव, २ बालव, ३ कौलब, ४ तैतिल, ५ गर, ६ वणिज व ७ विष्टि अशी सात करण आहेत. यांना चर करणे म्हणतात. यानंतर कृष्ण पक्षातील चतुर्दशीच्या उत्तरार्धात शकुनी, अमावस्येच्या पूर्वार्धात चतुष्पदा, अमावस्येच्या उत्तरार्धात नाग आणि शुक्ल पक्षाच्या प्रतिपदेच्या पूर्वार्धात किंतुघ्न, अशी चार स्थिर करणे होतात. अशा प्रकारे एकूण ११ करणे आहेत. प्रत्येक चांद्रमासात शुक्लप्रतिपदेच्या उत्तरार्धापासून बव, बालव इत्यादी अनुक्रमाने प्रत्येक तिथ्यर्धाला करणे येतात.

करणनयनं

करणं द्विगुणा गता तिथिर्नगतष्टा प्रथमे दले भवेत् ।
सहितं शशिना परे दलेऽसितभूतोत्तरभागतोण्डजातः ।। ६८ ।। (बा.बो.ज्यो.)

पूर्वी तिथीचे जे वर्णन केले आहे. त्या तिथीपैकी अर्ध्या तिथीला जो वेळ लागतो. त्याला (चंद्राला सूर्याच्या पुढे ६ अंश जाण्यास जो वेळ लागतो त्याला) करण असे म्हणतात. तात्पर्य, एका तिथीची दोन करणे होतात.

ज्या तिथीचा करण पाहावयाचा असेल, त्या तिथीच्या पूर्वी त्या महिन्यातील शुक्ल प्रतिपदेपासून जितक्या तिथी गेल्या असतील, तितक्या संख्येची दुप्पट करावी व त्या दुप्पटीला ७ नी भागावे. जी बाकी उरेल तितकावा करण इष्ट तिथीच्या पूर्वार्धी समजावा. उदाहरण- कृष्ण अष्टमीचे करण पाहावयाचे असतील तर त्या तिथीपूर्वी त्या महिन्यांतील शुक्लपक्षाच्या १५ तिथी व कृष्णपक्षांतील ७ तिथी मिळून २२ तिथी गेल्या. त्यांची दुप्पट ४४ झाली. त्यास ७ नी भागिले तेव्हा बाकी २ उरली, म्हणून वर करणांच्या नावाचा जो अनुक्रम दिला आहे, त्यातील दुसरा करण बालव हा आपणास पाहिजे

असलेल्या कृष्ण अष्टमीच्या पूर्वार्धाचा करण झाला. अर्थात् त्याचा पुढील कौलव करण कृष्ण अष्टमीच्या उत्तरार्धाचा होय. वरील कोष्टकात कृष्णपक्षांतील अष्टमीच्या समोर बालव व कौलव हीच दोन करणे दिसतील. मात्र ही रीती ७ चर करणांसच उपयोगी आहे.

करणस्वामी

इन्द्रो ब्रह्मा मित्रनामार्यमाभूः श्रीः कीनाशश्चेति तिथ्यर्धनाथाः ।
कल्युक्षाख्यौ सर्पवायू तथैव ये चत्वारस्ते स्थिराणां चतुर्णाम् ।। १२० ।। (बृ.दै.र.)

१.बव चा स्वामी इन्द्र, २ बालवचा ब्रह्मा, ३. कौलवाचा मित्र, ४. तैतिलचा सूर्य, ५ गर चा भूमी, ६. वणिजचा लक्ष्मी आणि ७. विष्टि करणांचा स्वामी यम आहे. शकुनीचा कली, चतुष्पदाचा सांड, नागचा सर्प आणि किंतुघ्नाचा स्वामी वायु हे या स्थिर करणांचे स्वामी आहेत.

कुर्याद् बवे शुभचरस्थिरपौष्टिकानि
धर्मक्रिया द्विजहितानि च बालवाख्ये ।
सम्प्रीतिसिद्धिकरणानि च कौलवे स्युः
सौभाग्यसंश्रुतिशुभानि च तैतिलाख्ये ।।१२१ ।।(र.को.)

रत्नकोश नावाच्या ग्रंथानुसार, बव करणातील शुभ (उपवास, सण इ.), स्थिर (स्थायी) आणि पुष्टता सम्बन्धी बालव मध्ये धार्मिक, ब्राह्मणांसाठी हितकारक, कौलवामध्ये मैत्री आणि सिद्धी आणि तैतिल करणातील सौभाग्य, वेद आणि मांगलिक काम करावे

कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे वणिजे ध्रुवकार्यवणिक्युतयः ।
न हि विष्टिहभं विदधाति शुभं परघातविषादिषु सिद्धिकरम् ।।१२२
।। (बृ.दै.र.)

गर करणात शेती, बीज, आश्रयजनित, वनिज मध्ये ध्रुव, व्यापारयोग (संयोग) संबंधी आणि विष्टि मध्ये शुभ कार्य करू नये, तर अभिघातादि कार्य करावे.

कार्यं

तिथ्यर्ध	शुक्लपक्ष करण	कृष्णपक्ष करण	तिथ्यर्ध	शुक्लपक्ष करण	कृष्णपक्ष करण
१.प्रतिपदा पूर्वार्ध उत्तरार्ध २. द्वितीया पूर्वार्ध उत्तरार्ध ३. तृतीया पूर्वार्ध उत्तरार्ध ४. चतुर्थी पूर्वार्ध उत्तरार्ध ५. पंचमी पूर्वार्ध उत्तरार्ध ६. षष्ठी पूर्वार्ध उत्तरार्ध ७. सप्तमी पूर्वार्ध उत्तरार्ध ८. अष्टमी पूर्वार्ध उत्तरार्ध	किंस्तुघ्न बब बालव कौलव तैतिल गर वणिज विष्टि बब बालव कौलव तैतिल गर वणिज विष्टि बब	बालव कौलव तैतिल गर वणिज विष्टि बब बालव कौलव तैतिल गर वणिज विष्टि बब बालव कौलव	९. नवमी पूर्वार्ध उत्तरार्ध १०. दशमी पूर्वार्ध उत्तरार्ध ११.एकादशी पूर्वार्ध उत्तरार्ध १२. द्वादशी पूर्वार्ध उत्तरार्ध १३. त्रयोदशी पूर्वार्ध उत्तरार्ध १४. चतुर्दशी पूर्वार्ध उत्तरार्ध १५. पौर्णिमा पूर्वार्ध उत्तरार्ध ३०. अमावस्या पूर्वार्ध उत्तरार्ध	बालव कौलव तैतिल गर वणिज विष्टि बब बालव कौलव तैतिल गर वणिज विष्टि बब ० ०	तैतिल गर वणिज विष्टि बब बालव कौलव तैतिल गर वणिज विष्टि शकुनी ० ० चतुष्पाद नाग

पौष्टिकमौषधादि शकुनौ मूलानि मन्त्रास्तथा
गाःकार्याणि चतुष्पदे पितृसुरानुद्दिश्य राज्यानिच
नागे स्थावरदारुणानि हरणं दौर्भाग्यकर्माण्यतः
किंस्तुघ्ने शुभवृद्धिपुष्टिकरणं माङ्गल्यसिद्धिक्रिया ।। १२३ ।। (बृ.दै.र.)

शकुनी करणात पुष्टता, औषधी (औषध) मूल आणि मंत्राशी संबंधित, चतुष्पदात गाय, पितर, देव आणि राज्य संबंधित, नाग मध्ये स्थिर, कठीन, हरण व भाग्यहीनता संबंधित व किंस्तुघ्न करणात शुभ, वृद्धि, पुष्टि, मांगलिक आणि सिद्धि संबंधित कार्य केले पाहिजे.

भद्रा नाम

कराली नन्दनी रौद्री दुर्मुखी सुमुखी तथा।
मिश्री च वैष्णवी हंसी ह्यष्टानामानिभद्रया ।। ६९ ।। (ज्यो. सा.)

१ कराली, २ नंदनी ३ रौद्री ४ दुर्मुखी ५ सुमुखी, ६ मिश्री, ७ वैष्णवी ८ हंसी ही आठ नावे भद्रा ची आहेत.

भद्रा ज्ञान

शुक्लेब्धीशमिते तिथौ परदले प्रागष्टमीराकयो-
र्विष्टिः कृष्णदले त्रिदिक्षु परतः प्राक्सप्तमीभूतयोः ।
तद्वक्रं शरदोर्नगांबुधिवसुत्र्यंगैकयामादितः
पुच्छं शस्त निभेन्दुषड्गुणनगद्विष्वब्धियामात्यये ।। ७० ।।(बा.बो.ज्यो.)

प्रत्येक चांद्रमासात शुक्ल चतुर्थीचे उत्तरार्ध, शुक्ल अष्टमीचे पूर्वार्ध, शुक्ल एकादशीचे उत्तरार्ध, पौर्णिमेचे पूर्वार्ध, कृष्ण तृतीयेचे उत्तरार्ध, कृष्ण सप्तमीचे पूर्वार्ध, कृष्ण दशमीचे उत्तरार्ध, कृष्ण चतुर्दशीचे पूर्वार्ध अशी ८ वेळा भद्रा असते. विष्टि म्हणजेच भद्रा. त्यालाच कल्याणी असेही म्हणतात.

भद्रेचा (म्हणजेच विष्टि करणाचा) जो एकंदर वेळ असेल त्याचे चार भाग करावे. त्या प्रत्येक भागाला 'पाद' असे म्हणतात. शुक्ल चतुर्थीच्या भद्रेत प्रथम पादाच्या पहिल्या पाच घटिका, शुक्ल अष्टमीच्या भद्रेत द्वितीय पादाच्या पहिल्या पाच घटिका, शुक्ल एकादशीच्या भद्रेत तृतीय पादाच्या पहिल्या पाच घटिका, पौर्णिमेच्या भद्रेत चौथ्या पादाच्या पहिल्या पाच घटिका, कृष्ण तृतीयेच्या भद्रेत चौथ्या पादाच्या पहिल्या पाच घटिका, कृष्ण सप्तमीच्या भद्रेत तृतीय पादाच्या पहिल्या पाच घटिका, कृष्ण दशमीच्या भद्रेत द्वितीय पादाच्या पहिल्या पाच घटिका आणि कृष्ण चतुर्दशीच्या भद्रेत प्रथम पादाच्या पहिल्या पाच घटिका ही त्या त्या भद्रांची मुखे होत. हे भद्रामुखांचे काल कोणत्याही शुभकार्यास विशेषेकरून अत्यंत निंद्य आहेत. त्याचप्रमाणे शुक्ल चतुर्थीच्या भद्रेचा चौथा पाद, शुक्ल अष्टमीच्या भद्रेचा पहिला पाद, शुक्ल एकादशीच्या भद्रेचा दुसरा पाद, पौर्णिमेच्या भद्रेचा तिसरा पाद, कृष्ण तृतीयेच्या भद्रेचा तिसरा पाद, कृष्ण सप्तमीच्या भद्रेचा दुसरा पाद, कृष्ण दशमीच्या भद्रेचा पहिला पाद व कृष्ण चतुर्दशीच्या भद्रेचा चौथा

पाद या प्रत्येकाच्या शेवटच्या तीन तीन घटिका त्या त्या भद्रेचे पुच्छ असते. भद्रेमध्ये भद्रापुच्छाचा काळ प्रसंगविशेषी शुभ समजावा.

वारानुसार भद्रा नाम

सोमशुक्रे च कल्याणी शनौ चैव तु वृश्चिकी ।
गुरौ पुण्यवती ज्ञेया चान्यवारेषु भद्रिका ॥ ७१ ॥(बा.बो.ज्यो.)

सोमवार आणि शुक्रवारी भद्रा असल्यास कल्याणी, शनिवारी भद्रा असल्यास वृश्चिकी, गुरुवारी भद्रा असल्यास पुण्यवती आणि रवि, मंगळ, बुध या दिवसांत भद्रा आल्यास भद्रिका नाम असते.

शुभ विष्टि

विष्टिः स्याद्धरितालिकार्चनवधावुत्सर्गजातक्रिया
वैमेयेषुशिवार्चयोः फलवती होमे सदैवार्चने ।
सोपाकर्महुताशनीजलधरार्चाप्प्रकयाक्रिया
स्वारब्धेऽध्वरकर्मणीष्टयजनेभूपप्रदाने तथा ॥ ७२ ॥
भद्राविहितकार्याणां नृपभूदेवताज्ञया ।
नृणां सफलयत्यर्थं सा वा भर्ग सपर्यया || ७३ ॥ (ज्यो. भ.)

हरितालिकाव्रत मध्ये, वृषोत्सर्गादी, जातकर्म संस्कार, देवाणघेवाण, सदाशिव आणि पार्वतीची पूजा, गृहकार्य, (उपकर्म) श्रावणी, हुताशनी, जलाशय आणि प्रतिष्ठेमध्ये, पाक यज्ञामध्ये, प्रारम्भ केलेल्या यज्ञामध्ये, इष्ट देवतेच्या पूजेत राजा दान करतो. त्यावेळी व्यष्टी शुभ मानावी. राजा आणि ब्राह्मण यांच्या आज्ञेने आणि सदाशिवची पूजा केल्याने व्यष्टीमध्ये केलेले कार्यही सफल होते.

भद्रावास ज्ञान

मीने मेषे च सिंहे अलिनि निवसते स्वर्गलोके च भद्रा ।
कन्यायां तौलिसंस्थे धनुषि च मकरे नागलोके स्थितिश्च ||
कर्के कुंभे वृषे स्यान्मिथुन हिमकरे वर्तते मर्त्यलोके ।
ज्ञेया चन्द्रप्रवाहा त्रिभुवनविजयामर्त्यसंस्था विवर्ज्या ॥७४॥(बा.बो.ज्यो.)

जेव्हा भ्रदेचा काल असेल, तेव्हा कुंभ, मीन, कर्क व सिंह या राशीत चंद्र असल्यास ती भद्रा मृत्युलोकी आहे असे समजावे. मेष, वृषभ, मिथुन व वृश्चिक राशींत चंद्र असल्यास ती भद्रा स्वर्गलोकी आहे असे समजावे, आणि कन्या, धनु, तूळ व मकर या राशींत चंद्र असल्यास ती भद्रा पाताळांत आहे असे समजावे. भद्रा जेथे असेल तेथे तिचे फल मिळेल.

भद्रावासफल

स्वर्गे भद्रा शुभं कार्ये पाताले च धनागमम् ।
मृत्युलोके यदा भद्रा सर्वकार्यविनाशिनी ॥ ७५ ॥(बा.बो.ज्यो.)

भद्रेचा वास स्वर्गात असल्यास शुभ, पाताळात असल्यास धन प्राप्ति, मृत्युलोकात असल्यास सर्व कार्य नाश करते.

भद्राङ्गविभाग

मुखे पंच गले त्वेका वक्षस्येकादश स्मृताः ।
नाभौ चतस्रः षट् कट्यां तिस्रः पुच्छे तु नाडिकाः ॥ ७६॥
कार्यहानिर्मुखे मृत्युर्गले वक्षसि निःस्वता ।
कट्यामुन्मत्तता नाभौ च्युतिः पुच्छे ध्रुवो जयः ॥ ७७ ॥(का.सं)

ज्या दिवशी भद्रा असेल, त्या दिवशी भद्रेच्या प्रारंभापासून मुखात ५ घटी, कंठात १ घटी, हृदयात ११ घटी, नाभित ४ घटी, कटि मध्ये ६ घटी, आणि पुच्छ मध्ये ३ घटी मध्ये असते. त्याचे फळ मुखात कार्य हानि, कंठात मृत्यु, हृदयात दरिद्रता, कटि मध्ये उन्मत्तता, पुच्छ मध्ये जय देणारी असते.

भद्राफलम् ।

न कुर्यान्मङ्गलं विष्टयां जीवितार्थी कदाचन ।
कुर्यान्नज्ञस्तदा क्षिप्रं तत्सर्वे नाशतां व्रजेत् ॥ (बा.बो.ज्यो.)

ज्यांना आयुवृद्धि ची कामना आहे त्यांनी विष्टिमध्ये शुभ कार्य करू नये. कदाचित केल्यास सर्व कार्य नाश करते.

भद्रादोष परिहार

दिवाभद्रा यदा रात्रौ रात्रीभद्रा यदा दिने ।
न तत्र भद्रादोषस्तु सा भद्रा भद्रदायिनी ॥ ८० ॥
विष्टिरङ्गारकश्चैव व्यतीपातश्च वैधृतिः ।
प्रत्यरिर्जन्मतारा च मध्यान्हात्परतः शुभाः ॥ ८१ ॥(बा.बो.ज्यो.)

जर दिवसाची भद्रा रात्री आली आणि रात्रीची भद्रा दिवसा आली तर त्यात भद्राचा दोष नाही. कारण भद्रा शुभ फल देते. व्यष्टी, मंगळवार, व्यतिपात, वैधृती, प्रत्यारी आणि जनमतारा हे सर्व मध्यान्हानंतर शुभ मानले जातात.

भद्रा प्रयोजन

युद्धे भूपतिदर्शने भयवने घाते च पाठे हठे
वैद्यास्वागमने जलप्रतरणे शत्रोस्तथोच्चाटने ।
सिंहोष्ट्रे खरमाहिषे अजमृगे अश्वेगृहे पातने
स्त्रीसेवाऋतुमर्दनेषशकटे भद्रा सदा गृह्यते ॥ ८२ ॥(बा.बो.ज्यो.)

युद्ध कार्यात, राजदर्शनात, भय, वन, घात, पाठ, जिद्द, औषधी, पोहणे, सिंह, उंट, गाढव, महिष, मेष, मृग, घोडा, घरकाम, स्त्री उपभोग, ऋतुमर्दन, वाहन इ. कार्यत भद्राला ग्रहण करने श्रेष्ठ असते.

पञ्चाङ्ग माहात्म्य

तिथेश्च श्रियमाप्नोति वारादायुष्यवर्द्धनम् ।
नक्षत्राद्धरते पापं योगाद् रोगनिवारणम् ।।
करणात्कार्यसिद्धिश्च पञ्चाङ्गं फलमुच्यते ।
योगश्च करणञ्चैव सर्वं विष्णुमयं जगत् ।।१३७ ।।
(ज्यो.नि.)

तिथीपासून लक्ष्मीची प्राप्ती, वार ने आयुवृद्धि, नक्षत्रांनी पापांचा नाश, योगाने रोगनिवृत्ती आणि करणाद्वारे कार्य सिद्धी होते. तिथी, वार, नक्षत्र, करण आणि योग ही सर्व एकत्रित विष्णूची रूपे आहेत.

राशीचे नाव

मेषो वृषोऽथ मिथुनः कर्कटः सिंहकन्यके।
तुलाऽथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुंभमीनकौ ।। ३७ ।।(ज्यो.सा.स)

मेष, वृषभ, मिथुन, कर्क, सिंह, कन्या, तूळ, वृश्चिक, धनु, मकर, कुंभ आणि मीन ही बारा राशींची नावे आहेत.

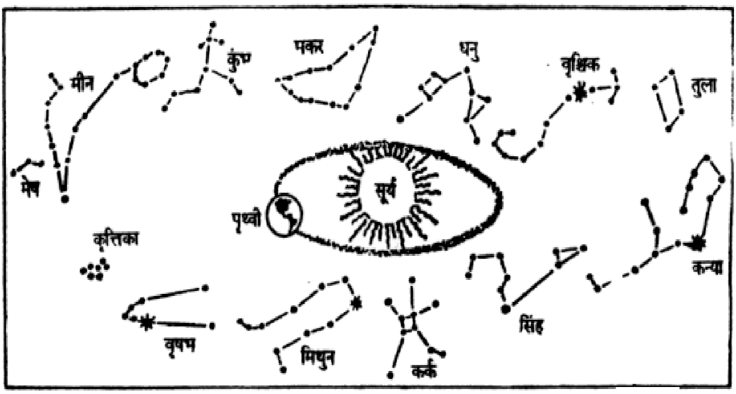

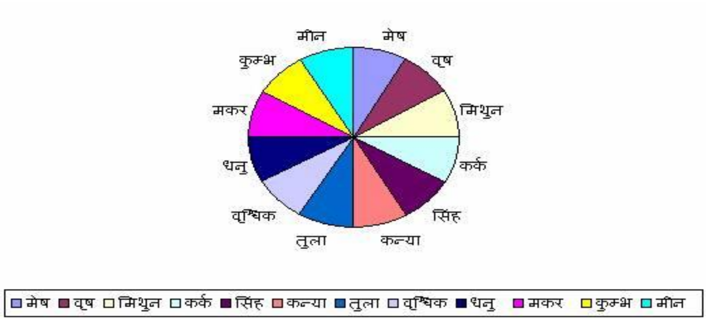

नक्षत्र - राशी विचार

अश्विनी भरणी कृत्तिका पादमेकं मेषः (१)
कृत्तिकायास्त्रयः पादा रोहिणी मृगशिरार्द्धं वृषभः (२)
मृगशिरार्द्धमार्द्रा पुनर्वसुपादत्रयं मिथुनः (३)
पुनर्वसुपादमेकं पुष्पमाश्लेषान्तं कर्कः (४)
मघा च पूर्वाफाल्गुनी उत्तराफाल्गुनी पादमेकं सिंहः (५)
उत्तराफाल्गुन्यास्त्रयः पादा हस्तचित्रार्द्धं कन्या (६)
चित्रार्द्धं स्वाती विशाखापादत्रयं तुला (७)
विशाखापादमेकमनुराधा ज्येष्ठान्तं वृश्चिकः (८)
मूलं च पूर्वाषाढोत्तरापाढापादमेकं धनुः (९)
उत्तरायास्त्रयः पादाः श्रवणं धनिष्ठार्द्धं मकरः (१०)
धनिष्ठार्द्धं शतभिषापूर्वाभाद्रपदा पादत्रयं कुंभः (११)
पूर्वाभाद्रपदा पादमेकमुत्तराभाद्रपदा रेवत्यन्तं मीनः (१२) (बा.बो.ज्यो.)

अश्विनी नक्षत्राचे चार पाद, भरणीचे चार चरण आणि कृतिकाचा एक चरण मिळून मेष राशी तयार होते. त्याचप्रमाणे वृषभ इत्यादी राशी खालील चक्रावरून स्पष्टपणे समजू शकतात.

राशि चक्र व अवकडहा चक्र

#	नक्षत्र	स्ताथी	नक्षत्र स्वामी	पद 1	पद 2	पद 3	पद 4
1	अश्विनी	0 - 13°20' मेष	केतु	चु	चे	चो	ला
2	भरिणी	13°20' - 26°40' मेष	शुक्र	ली	लू	ले	पो
3	कृत्तिका	26°40' मेष - 10°00' वृषभ	सूर्य	अ	ई	उ	ए
4	रोहिणी	10°00' - 23°20' वृषभ	चंद्र	ओ	वा	वी	वु
5	म्रृगशीरा	23°20' वृषभ - 6°40' मिथुन	मंगल	वे	वो	का	की
6	आर्द्रा	6°40' - 20°00' मिथुन	राहू	कु	घ	ङ	छ
7	पुनर्वसु	20°00' मिथुन- 3°20' कर्क	गुरु	के	को	हा	ही

8	पुष्य	3°20' - 16°20' कर्क	शनि	हु	हे	हो	ड
9	आश्लेषा	16°40' कर्क- 0°00' सिंह	बुध	डी	डू	डे	डो
10	मघा	0°00' - 13°20' सिंह	केतु	मा	मी	मू	मे
11	पूर्वा फाल्गुनी	13°20' - 26°40' सिंह	शुक्र	नो	टा	टी	टू
12	उत्तर फाल्गुनी	26°40' सिंह- 10°00' कन्या	सूर्य	टे	टो	पा	पी
13	हस्त	10°00' - 23°20' कन्या	चंद्र	पू	ष	ण	ठ
14	चित्रा	23°20' कन्या- 6°40' तुला	मंगल	पे	पो	रा	री
15	स्वाति	6°40' - 20°00 तुला	राहू	रू	रे	रो	ता
16	विशाखा	20°00' तुला- 3°20' वृश्चिक	गुरु	ती	तू	ते	तो
17	अनुराधा	3°20' - 16°40' वृश्चिक	शनि	ना	नी	नू	ने
18	ज्येष्ठा	16°40' वृश्चिक - 0°00' धनु	बुध	नो	या	यी	यू
19	मूल	0°00' - 13°20' धनु	केतु	ये	यो	भा	भी
20	पूर्वाषाढ़ा	13°20' - 26°40' धनु	शुक्र	भू	धा	फा	ढा
21	उत्तराषाढ़ा	26°40' धनु- 10°00' मकर	सूर्य	भे	भो	जा	जी
22	श्रवण	10°00' - 23°20' मकर	चंद्र	खी	खू	खे	खो
23	धनिष्ठा	23°20' मकर- 6°40' कुम्भ	मंगल	गा	गी	गु	गे
24	शतभिषा	6°40' - 20°00' कुम्भ	राहू	गो	सा	सी	सू
25	पूर्वाभाद्रपदा	20°00' कुम्भ - 3°20' मीन	गुरु	से	सो	दा	दी
26	उत्तराभाद्रपदा	3°20' - 16°40' मीन	शनि	दू	थ	झ	ञ
27	रेवती	16°40' - 30°00' मीन	बुध	दे	दो	च	ची

राशी स्वामी

मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाधिपः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥ ४३ ॥
स्यान्मीनधनुषोर्जीवः शनिर्मकरकुंभयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्यो राश्यधीशाः प्रकीर्तिताः ॥ ४४ ॥(बा.बो.ज्यो.)

मंगळ मेष आणि वृश्चिक राशीचा स्वामी आहे, वृषभ आणि तूळ राशीचा शुक्र, मिथुन आणि कन्या राशीचा स्वामी बुध आहे, चंद्र कर्क राशीचा स्वामी आहे, धनु आणि मीन राशीचा गुरू आहे, शनि मकर आणि कुंभ राशीचा स्वामी आहे आणि सिंह राशीचा स्वामी सूर्य आहे.

चन्द्रबल प्रशंसा

लग्नं देहः षट्कवर्गोऽङ्गकान्तिः प्राणश्चन्द्रो धातवः खेचरेन्द्राः ।
प्राणे नष्टे देहधात्वङ्गनाशः तस्मादिन्दोर्वीर्यमार्यैः प्रधानम् ।।(बा.बो.ज्यो.)

कुंडलीमध्ये लग्न म्हणजे शरीर, षड्वर्ग, चंद्र, प्राण आणि इतर ग्रह हे धातू आहेत. जेव्हा प्राणाचा नाश होतो, तेव्हा शरीराचे सर्व अवयव नष्ट होतात असे मानले जाते, म्हणून चंद्र बलाचे प्राबल्य असते.

चंद्र वास ज्ञान

मेषे च सिंहे धनुपूर्वभागे वृषे च कन्यामकरे च याम्ये
युग्मे तुलाकुंभसुपश्चिमायां कर्कालिमीने दिशि चोत्तरस्यां ||(दै.भ.)

मेष, सिंह आणि धनु राशीचा चंद्र पूर्व दिशेला असतो. वृषभ, कन्या आणि मकर राशीतील चंद्र दक्षिणेस, मिथुन, तूळ आणि कुंभ राशीतील चंद्र पश्चिमेस, वृश्चिक, कर्क आणि मीन राशीतील चंद्र उत्तर दिशेत असतो.

सन्मुखो ह्यर्थलाभाय दक्षिणे सुखसंपदे ।
पृष्ठतः प्राणनाशाय वामे चंद्रे वनक्षयः ।। ८५ ।।
चतुर्थाष्टद्वादशस्थश्चन्द्रो वर्ज्यः स्वराशितः ।
चतुर्थे कलहश्चन्द्रोऽष्टमे मृत्युर्व्यये क्षतिः ।। (दै.भ.)

सन्मुख चंद्रामध्ये प्रवास केल्यास धनलाभ, दक्षिणेच्या चंद्रामध्ये सुख, वाम चंद्रामध्ये धनाची हानी आणि पृष्ठभागी चंद्रामध्ये प्रवास केल्याने मृत्यू होतो. स्वतःच्या

राशीपासून ४था, ८वा, आणि १२वा चंद्र निषिद्ध आहेत. चतुर्थात असल्यास क्लेश,, अष्टमात मृत्यू आणि बाराव्यात नुकसान होते.

सन्मुखचन्द्रावरुन सर्वदोषपरिहार

करणभगणदोषं वारसंक्रान्तिदोषं
कुतिथिकुलिकदोषं वामयामार्धदोषम् ।
कुजशनिरविदोषं राहुकेत्वादिदोषं
हरति सकलदोषं चन्द्रमाः सन्मुखस्थः ॥ (मु.चिं.)

चंद्र **सन्मुख** असेल करण, नक्षत्र, वार, संक्रांती, कुतिथी, कुलिक, वाम, यामार्ध, मंगळ, शनि, रवी, राहू, केतू इत्यादी दोष दूर करतो.

तारा ज्ञान

जन्मभाद् गणयेदादौ दिनधिष्ण्यावधिः किल ।
नवभिस्तु हरेद्भागं शेषं तारा विनिर्दिशेत् ॥ २३ ॥
जन्मसंपद्विपत्क्षेमः प्रत्यरिः साधकस्तथा ।
वधो मैत्रातिमैत्रेयं तारा नामसदृक्फलाः ॥ २४ ॥
जन्मतारा द्वितीया च षष्ठी चैव चतुर्थिका ।
अष्टमी नवमी चैव षट् ताराश्च शुभावहाः ॥ २५ ॥
चन्द्रो यदि स्याब्दलवांस्तथापि क्लेशदायिनी ।
तृतीया पञ्चमी तारा सप्तमी च नृणां भवेत् ॥ २६ ॥
कृष्णे बलवती तारा शुक्लपक्षे तु चन्द्रमाः ।
सदा ग्राह्या बुधैरेवं कृष्णे तारा न चन्द्रमाः ॥ २७ ॥ (बा. बो.ज्यो.)
जन्मभाद्दिननक्षत्रं गणयेत्क्रमतो बुधः
हरेद्भागं ग्रहेणैव शेषं तारा भवेदिति ।।१५१ ।।(मु.चिं.)

तुमच्या जन्माच्या तारेपासून अनुकूल दिवसाच्या नक्षत्रापर्यंत मोजून, उरलेल्या संख्येला 9 ने भागले तर त्यानुसार तारा बनतो.

तारा नाम

जन्मसम्पद्विपत्तारा क्षेमा पापा शुभा पुनः ।
कष्टा मैत्रातिमैत्रा च नव तारा उदाहृताः ।। १५२ ।।(मु.चि.)

१. जन्म २. संपत्त ३. विपत् ४. क्षेम ५. पाप प्रत्यारि ६. शुभ साधक ७. वध ८. मैत्र ९.अतिमैत्र हे नव तारा आहेत.

शुभाशुभ तारा

तारा सर्वा शुभा प्रोक्ता सप्तपञ्चत्रिवर्जिता ।
यात्रा क्षौरविवाहेषु भैषज्ये च परा हिता ।।। १५३ ।। (मु.चि.)

तीन, पाच आणि सात संज्ञक नक्षत्रे वगळता इतर ६ तारा शुभ आहेत. अशुभ नक्षत्रे प्रवास, क्षौर, विवाह आणि औषधोपचारात त्यागून द्यावीत.

बल ज्ञान

कृष्णे बलवती तारा शुक्ले चन्द्रः प्रशस्यते ।
शुक्ले तारा न शुभदा कृष्णे चन्द्रो न शस्यते ।।१५४ ।। (मु.चि.)

कृष्ण पक्षात तारा बलवान आणि शुक्ल पक्षात चंद्र बलवान असतो. तारा शुक्ल पक्षात शुभ फल देत नाही आणि चंद्रही कृष्ण पक्षात शुभ फल देण्यास सक्षम नाही.

मुहूर्त

अनेक प्रसिद्ध मुहूर्तांचा खरा अर्थ सांगणारे ग्रंथ ज्योतिषशास्त्रात आहेत, ज्यावरून आपल्याला मुहूर्तांचे वैज्ञानिक महत्त्व आणि आपल्या जीवनातील उपयोगिता सहज समजू शकते.

गर्भधारणेपासून ते अंतिम संस्कारापर्यंत प्रत्येक विधीत मुहूर्तांची भूमिका महत्त्वाची असते. आजच्या वैज्ञानिक युगात मुहूर्त हे वैद्यकीय शास्त्रात अत्यंत शुभ, अर्थपूर्ण, आणि हितकारक ठरत आहेत. जीवन सुखी होण्यासाठी सर्वसाधारणपणे प्रत्येक सनातन धर्म अनुयायी मुहूर्तानुसार धार्मिक विधी, सण-उत्सव, सर्व विधी, गृह दीक्षा व गृहप्रवेश, प्रवास, व्यावसायिक कामे इत्यादी सर्व शुभ कार्ये करतो. अशा प्रकारे मुहूर्ताचा उद्देश जीवन सुखी करणे हा आहे.

मुहूर्ताचे महत्त्व येथे सादर केलेल्या उदाहरणावरून समजू शकते. सूर्य स्वाती नक्षत्रात प्रवेश करतो तेव्हा गव्हाची पेरणी केली जाते. तूळ राशीमध्ये सूर्य ६ अंश ४० अंश ते २० अंश असताना पेरणी केली तर पीक चांगले येईल. ही वेळ दरवर्षी कार्तिक महिन्यात येते. म्हटले आहे – **" चना चित्तरा चैगुना, स्वाती गेहूं"** गावातील

ज्योतिषाकडून हा मुहूर्त कळल्यानंतर शेतकरी गव्हाची पेरणी करतात. याउलट इतर वेळी पेरणी केली तर पीक चांगले येत नाही. आषाढ मुहूर्तावर केलेल्या कामाचे फळ अशुभ असते.

मुहूर्ताचे नाव ऐकताच सर्वसामान्यांच्या मनात प्रश्न येतो की हा मुहूर्त काय आहे? ते कसे काढले जाते? आणि त्याचे महत्त्व आणि उपयोगिता काय आहे?

मुहूर्ताची व्याख्या -

कोणतेही काम यशस्वीपणे पूर्ण करण्यासाठी ज्योतिषशास्त्रीय गणनेनुसार निश्चित केलेल्या वेळेला मुहूर्त म्हणतात. किंवा दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर पंचांग शुध्दीने कोणत्याही विशिष्ट कार्यासाठी निश्चित केलेल्या कालावधीला मुहूर्त म्हणतात.

मुहूर्त काढण्याचे मुख्य नियम

मुहूर्तामध्ये तिथी, वार, नक्षत्र, योग आणि करण यांच्या आधारे शुभ मुहूर्त ठरविला जातो. लग्नाच्या शुद्धीकरणाबरोबरच या पाच गोष्टींची शुद्धी करणे देखील नितांत आवश्यक आहे. मुहूर्ताच्या गणनेमध्ये ऋतू, महिना देखील विचारात घेतला जातो. या सर्वांच्या आधारे शुभ आणि शुद्ध मुहूर्त निश्चित केला जातो.

विशिष्ट कामांसाठी मुहूर्त काढून कामे करावीत.

दैनंदिन कृती करण्यासाठी कोणताही मुहूर्त ठरविला जात नाही, परंतु विशिष्ट कृतींच्या यशासाठी मुहूर्त काढावा, जेणेकरून शुभ मुहूर्तांचा लाभ घेता येईल.

गृहारंभ काल

आरम्भं च समाप्तिं च प्रासादपुरवेश्मनाम् ।
उत्थिते केशवे कुर्यान्न प्रसुप्ते कदाचन ।। (वा.शा.)

प्रसाद, पुरा, गृहरंभ आणि गृहप्रवेश हे भगवान विष्णू जागृत असतानाच करावेत. श्री विष्णुजी निद्रावस्थेत असताना हे काम करू नये.

सूर्ये कार्मुकमीनगे सुरगुरौ सिंहे विधौ दुर्बले
गण्डान्तव्यतिपातवैधृतिदिने दग्धे तिथौ भे तथा ।
शुक्रेऽस्तेऽथ गुरौ च पातसमये विष्ट्यां च मासेऽधिके
चन्द्रे पापविलोकिते च सहिते कार्यं न किञ्चिच्छुभम् ।। १५६ ।। (वा.शा.)

धनु, मीन राशीचा सूर्य, सिंह राशीचा बृहस्पति, दुर्बल चंद्र, तिथी, नक्षत्र आणि लग्न गण्डात, व्यतिपात, वैधृति, दग्धतिथी, दग्धनक्षत्र, बृहस्पति-शुक्र चा अस्त , महापात, भद्रा, अधिमास, पापग्रहाने युक्त किंवा पापग्रहाने दृष्ट असलेला चंद्र जेव्हा राहतो तेव्हा घरात शुभ कार्य करू नये.

गृहारंभ विशिष्ट काल निषेध

गृहेशतत्स्त्रीसुखवित्तनाशोऽर्केन्द्वीज्यशुक्रे विबलेऽस्तनीचे ।
कर्त्तुः स्थितिर्नो विधुवास्तुनोर्भे पुरःस्थिते पृष्ठगते खनिः स्यात् ।। १५७ ।। (मु.चि.)

घराबांधणीच्या सुरुवातीच्या वेळी, घरमालकाच्या जन्म राशीच्या गोचरीवरुन विचार करावा –

(अ.) जर सूर्य कमजोर असेल (शत्रूराशी चा किंवा ४,८,१२ मध्ये) आणि नीचराशीचा असेल (तुला), तर मालकाचा नाश होतो.

(ब.) जर चंद्र अस्त, दुर्बल, नीचराशी (वृश्चिक) मध्ये असेल तर मालकाची पत्नी नष्ट होते. (अनुराधाचा चंद्र दुर्बल दोषांपासून मुक्त मानला जातो).

(क.) जर बृहस्पति दुर्बल आणि अस्त, नीचराशीचा असेल (मकर), तर मालकाचा मुलगा नष्ट होतो.

(ड.) शुक्र जर अस्त, दुर्बल, नीचराशीचा (कन्या) असेल तर धनाचा नाश होतो. त्यामुळे घराच्या सुरुवातीला सूर्य, चंद्र, गुरू आणि शुक्र बलवान असणे, उदित असणे, उच्च राशीत किंवा उच्च राशीच्या जवळ राहणे आवश्यक आहे.

सप्तशलाका चक्र

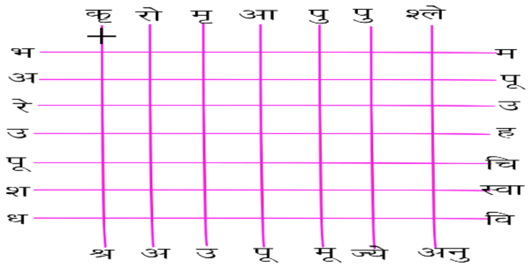

जर गृहारम्भकालिक चंद्र आणि वास्तुचे नक्षत्र गृहद्वाराच्या समोर असेल तर घराच्या मालकाचे स्थान (निवास) त्या घरात नसेल आणि ते मागे असेल तर त्या घरात चोरीची भीती असते.

विशेष- पुर:स्थ आणि पृष्ठस्थ जाणून घेण्याचा प्रकार म्हणजे कृतिकापासून ७ नक्षत्रे पूर्वेस, मघापासून ७ नक्षत्रे दक्षिणेस, अनुराधापासून अभिजितसह ७ नक्षत्रे पश्चिमेकडील आणि धनिष्टापासून ७ नक्षत्रे उत्तरेकडील मानली जातात.

त्याच क्रमाने घराचा दरवाजा पूर्व दिशेला असेल तर कृतिका ते आश्लेषा पर्यंत ७ नक्षत्रे पुर:स्थ आणि अनुराधा ते श्रवण पर्यंत ७ नक्षत्रे पृष्ठस्थ नक्षत्रे आहेत. मघा ते विशाखा आणि धनिष्ठा ते भरणी ही पार्श्व नक्षत्र आहेत. पूर्वेकडील दरवाजा असलेल्या इमारतीची सुरुवात आणि गृहनक्षत्र दोन्ही पुर:स्थ आणि पृष्ठस्थ नक्षत्रात नसावी. पार्श्वस्थ नक्षत्रात चंद्र आणि गृह नक्षत्र असल्यास उत्तम. त्याचप्रमाणे ते सर्व दिशांसाठी समजले पाहिजे.

'गृहाय लब्धं यदृक्षं यत्र ऋक्षे च चन्द्रमाः।
शलाकासप्तके देयं कृत्तिकादिक्रमेण च ।।
वामदक्षिणभागे तत् प्रशस्तं शान्तिकारकम् ।
अग्रे पृष्ठे न दातव्यं यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः ।।
ऋक्षं चन्द्रस्य वास्तोश्च ह्यग्रे पृष्ठे न शस्यते ।। १५८ ।। इति । (मु.चि.)

कृत्तिकेपासून ७ नक्षत्रे आणि अनुराधापासून ७ नक्षत्रामध्ये गृहनक्षत्र आणि गृहारंभ नक्षत्र पडले तर ते पूर्व व पश्चिम दरवाजे असलेल्या इमारतीसाठी अशुभ आहेत

आणि मघापासून ७ नक्षत्रे आणि धनिष्टापासून ७ नक्षत्रामध्ये गृहनक्षत्र आणि गृहारंभ नक्षत्र पडले तर ते दक्षिण आणि उत्तर दरवाजे असलेल्या इमारतीसाठी अशुभ आहेत.

तिथी

द्वितीया पञ्चमी मुख्या तृतीया षष्ठिका तथा ।
सप्तमी दशमी चैव द्वादश्येकादशी तथा ।। १५९ ।।
त्रयोदशी पञ्चदशी तिथयः स्युः शुभावहाः ।
दारिद्र्यं प्रतिपत्कुर्याच्चतुर्थी धनहारिणी ।। १६० ।।
अष्टम्युच्चाटनं चैव नवमी शस्यघातिनी ।
दर्शे राजभयं ज्ञेयं भूते दारविनाशनम् ।।१६१ ।। (वा.शा.)

द्वितीया, पंचमी, तृतीया षष्ठी, सप्तमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी आणि पौर्णिमा या तिथी घराच्या सुरुवातीला शुभ असतात. प्रतिपदेमध्ये दारिद्र्य, चतुर्थीमध्ये संपत्तीची हानी, अष्टमीमध्ये उच्चाटन, नवमीत धान्याचा नाश, अमावस्येत राजाची भीती आणि चतुर्दशीमध्ये स्त्रियांचा नाश होतो.

वार

सौरेन्दुजीवसौम्यानां भार्गवस्य च वासरे।
सूत्रपातादिकं कार्यमिष्टं समभिवाञ्छता ।।१६२ ।। (वा.शा.)

रवि, सोम, बुध, गुरू, शुक्र इत्यादी वारांमध्ये सूत्रपात प्रारंभ शुभ आहे.

मासशुध्दि

चैत्रे शोककरं गृहादिरचनं स्यान्माधवेऽर्थप्रदं
ज्येष्ठे मृत्युकरं शुचौ पशुहरं तद्वृद्धिदं श्रावणे ।
शून्यं भाद्रपदेऽश्विने कलिकरं भृत्यक्षयं कार्तिके
धान्यं मार्गसहस्ययोर्दहनभीर्माघे श्रियै फाल्गुने ।। (वा.रा.व.)

चैत्र महिन्यात घर बांधल्यास शोक, वैशाखमध्ये धनप्राप्ती, ज्येष्ठात मृत्यू, आषाढात पशु/प्राण्यांचा नाश, श्रावणात पशुवृद्धी, भाद्रपदात फळशून्यता, अश्विनमध्ये कलह (युद्ध), कार्तिकमध्ये सेवकाचा नाश, मार्गशीर्ष आणि पौषमध्ये अन्नलाभ, माघ मध्ये अग्निभय, आणि फाल्गुनमध्ये गृहारम्भ केल्याने संपत्ती प्राप्त होते.

अन्यमत

चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युं तथैव च ।। १६४ ।।
आषाढे भृत्यरत्नं वै पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभं तु हानिं भाद्रपदे तथा ।। १६५ ।।
भार्याहानिमिषे मासि कार्तिके धनधान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा वित्तं पौषे तस्करता भयम् ।। १६६ ।।
लाभं तु बहुशो विद्यादग्निमाघे विनिर्दिशेत् ।
काञ्चनं फाल्गुने विद्यादिति मासफलं बुधैः ।।१६७ ।। (वा.प्र.)

जो चैत्र महिन्यात घर बांधतो तो आजारी असतो, वैशाखमध्ये धन-रत्न प्राप्ती होते, ज्येष्ठात मरण, आषाढात सेवक, रत्न, पशुविहीनता, श्रावणात मित्र प्राप्ती, भाद्रपदात तोटा, अश्विनमध्ये स्त्री हानी, कार्तिकात संपत्ती आणि अन्नधान्य, मार्गशीर्षमध्ये संपत्ती, पौषमध्ये चोरांची भीती, माघ मध्ये अनेक फायदे आणि अग्नि भय आणि फाल्गुनमध्ये घर बांधल्याने सुवर्ण प्राप्ती होते.

नारदमत

सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिकाः ।
मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्यफलप्रदाः ।।(बृ.दै.रं.)

ऋषी नारदजींच्या मते मार्गशीर्ष, फाल्गुन, वैशाख, माघ, श्रावण, कार्तिक या महिन्यात घर बांधल्याने पुत्र आणि आरोग्य प्राप्त होते.

अन्य

शस्तं पशुगृहं ज्येष्ठे आश्विने धान्यनीडकम् ।
पानीयं शालिकागेहं चैत्रे धारागृहं तथा ।। १६९ ।। (वा.शा.)

ज्येष्ठात पशुगृह, आश्विनमध्ये अन्न-पक्षी गृह, चैत्रात पाणिसरा (प्याऊ), विश्रामगृह (छाया) आणि फवारणी गृह शुभ आहेत.

संक्रान्तिवशफल

गृहसंस्थापनं सूर्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं ध्रुवम् ।। १७० ।।
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनवर्द्धनम् ।। १७१ ।।
कार्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भ तु रत्नलाभः स्यान्मीने सद्म भयावहम् ।। १७२ ।। (बृ.दै.र)

मेष राशीच्या सूर्यामध्ये घर बांधल्यास शुभ परिणामांची प्राप्ती, वृषभ राशीत धनवृद्धी, मिथुन राशीत निश्चित मृत्यू, कर्क राशीत शुभयोग,
सिंह राशीचा सूर्य असेल तर नोकरदारांची वृद्धी, कन्या राशीत रोग, तूळ राशीत सुख, वृश्चिक राशीत धनवृद्धी, धनु राशीत मोठी हानी, मकर राशीत धनसंपत्ती, कुंभ राशीत धनलाभ आणि मीन राशीच्या सूर्यामध्ये घर बांधणे भीतीदायक आहे..

श्रीपति

मीनचापमिथुनंङ्गनागते कारयेन्न गृहमेव भास्करे ।। १७३ ।। (बृ.दै.र.)

आचार्य श्रीपतीजींच्या मते मीन, धनु, मिथुन आणि कन्या राशीस्थ सूर्यामध्ये घर बांधू नये.

स्थितीवश विशेष मास

जीर्णोद्धारे जलान्यादिभयतः पतनं गृहम् ।
श्रावणोर्जे तथा माघे कारयेत्सुखदं गृहम् ।। (वा.मं.)

वास्तुमंडनानुसार जीर्णोद्धार करताना जर ते जलाने किंवा अग्नीने नष्ट झालेले असेल तर ते श्रावण, कार्तिक आणि माघ महिन्यात बांधणे सुखद असते.

शुभमास

देवालयं तडागं च बटिकोद्धरणं गृहम् ।
गृहमासोदितं शस्तं माघेऽपि मुनिसंमितम् ।। १७५ ।। (बृ.दै.र.)

मंदिर, तलाव, बाग व घराचे बांधकाम गृहारंभाच्या मासात तसेच माघ महिन्यात करणे मुनिसंमत शुभ मानले जाते.

मासदोष अभाव

तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते।
पाषाणेष्ट्यादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।। १७६ ।। (बृ.दै.र.)

तृण आणि लाकडाने घर बांधण्यात मास दोष होत नाही आणि दूषित महिन्यांत घर दगड आणि विटांचे घर बांधू नये.

पशुगृह बांधकाम महिना

शस्तं पशुगृहं ज्येष्ठे आश्विने धान्यनीडकम् ।
पानीया शालिकागेहं चैत्रे धारा तथा गृहम् ।।१७७ ।। (वा.शा.)

ज्येष्ठात प्राण्यांसाठी घर बांधणे शुभ असते, आश्विनमध्ये घर बांधणे शुभ असते आणि चैत्रात पाण्याचे घर (प्याऊ/फव्वारा) निर्माण शुभ असते.

पक्ष शुद्धिज्ञान

शुक्लपक्षे भवेत्सौख्यं कृष्णे तस्करतो भयम् ।।(बृ.दै.र.)

शुक्ल पक्षात घर बांधल्याने सुख आणि कृष्ण पक्षात घर बांधल्यावर चोरांची भीती असते, असे व्यवहारोच्चयामध्ये सांगितले आहे.

वसिष्ठ

गीर्वाणपूर्वगीर्वाणमन्त्रिणोर्दृश्यमानयोः ।
शुक्लपक्षे दिवा कार्यं न निर्माणं च रात्रिषु ।। १७९ ।। (बृ.दै.र.)

वसिष्ठ ऋषींच्या मते शुक्ल पक्षाच्या दिवशी गुरु, शुक्राची उदितस्थिती असेल त्या दिवशी घराची सुरुवात करावी. रात्रीच्या वेळी घराचे बांधकाम सुरू करू नये.

नक्षत्र

चित्रानुराधामृगरेवतीषु स्वातौ च तिष्ये च तथोत्तरासु
ब्राह्मे धनिष्ठाशततारकासु गेहादिकारम्भणमामनन्ति ।। १८० ।।

गर्गमत

त्र्युत्तरेपि च रोहिण्यां पुष्ये मैत्रे करद्वये ।
धनिष्ठाद्वितये पौष्णे गृहारम्भः प्रशस्यते ।।१८१ ।। (वा.प्र.)

गर्गाचार्यांच्या मते तिन्ही उत्तरा, रोहिणी, पुष्य, अनुराधा, हस्त, चित्रा, धनिष्ठा, शतभिषा आणि रेवती या तीन नक्षत्रांमध्ये घर बांधणे शुभ असते.

गृहारंभ तथा सूतिकागृह

हस्तादित्यशशाङ्कपुष्यपवनप्राजेशमित्रोत्तरा
चित्राश्विश्रवणेषु वृश्चिकघटी त्यक्त्वा विरिक्ते तिथौ ।
शुक्राचार्यशनैश्चरज्ञशशिनो वारेनुकूले विधौ
सद्भिर्वेश्मनि सूतिकागृहविधिः क्षेमंकरः कीर्तितः ।।(बृ.सं.)

हस्त, पुनर्वसु, मृगाशिरा, पुष्य, स्वाती, रोहिणी, अनुराधा, तिन्ही उत्तरा, चित्रा, अश्विनी आणि श्रवण नक्षत्र, वृश्चिक, कुंभ राशीतील लग्नात रिक्ता तिथींना वगळता, शुक्र, गुरू, शनि, बुध, चन्द्रवार मध्ये जेव्हा चंद्र अनुकूल असेल तेव्हा सूतिका घर बांधल्यास शुभ परिणाम प्राप्त होतात.

गृहरंभ मुहूर्त

मृगे धातृचित्रानुराधोत्तरान्त्ये धनिष्ठाकरस्वातिपुष्याम्बुपेषु ।
नभोमार्गवैशाखपौषे तपस्ये समन्दे शुभाहे गृहारम्भणं सत् ।। १८३ ।।
(बा.बो.ज्यो.)

द्वयङ्गे स्थिरे वा भवने विलग्ने सौम्यग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा।
कर्मस्थितैर्वीर्ययुतैश्च सौम्यैर्निर्माणमाहुर्भवनस्य सन्तः॥
शुद्धकेन्द्रनिधनस्थिरोदये सौम्यवर्गमनुजोद्गमेऽपि च।
सन्निवेश उदितो हि वास्तुनः सूरिभिर्न तु चरोदये क्वचित्॥ १८४॥ (मु.चि.)

अन्यमत

नष्टेन्दुरिक्ताकुजसूर्यवर्ज्ये चरो न भे सिंहविहीनलग्ने।
पापैस्त्रिषष्ठायगतैः शुभैश्च व्यष्टात्यगैर्गेहविधिः शुभः स्यात्॥ १८५॥ (वा.प्र.)

वास्तु प्रदीपनुसार नष्टचन्द्र, रिक्ता तिथी, सोमवार, मंगळवार, चर लग्न व सिंह राशीचे लग्न त्यागून ३,६,११ मध्ये पाप ग्रह राहिल्यास घर शुभ होते आणि ८,१२ मध्ये कोणताही शुभ ग्रह नसेल, तर गृहारंभ शुभ असते.

गृहरंभ नक्षत्र वशफल

पुष्यध्रुवेन्दुहरिसर्पजलैः सजीवैः तद्वासरेण च कृतं सुखराज्यदं स्यात्।
द्वीशाश्वितक्षि वसुपाशिशिवैः सशुक्रैर्वारिसितस्य च गृहं धनधान्यदं स्यात्॥ १८६॥(मु.चि.)

पुष्य, ध्रुव संज्ञक, मृगाशिरा, श्रवण, आश्लेषा, पूर्वाषाधा नक्षत्रांमध्ये गुरु असल्यास किंवा गुरु भुक्त नक्षत्र, गुरुवारी गृहारंभ केल्यास गृह, पुत्र व राज्यसुख प्राप्त होते. शुक्र जर विशाखा, अश्विनी, चित्रा, धनिष्ठा, शतभिषा आणि अर्द्रा यापैकी कोणत्याही नक्षत्रात असेल तर, शुक्र युक्त नक्षत्रात व शुक्रवारी प्रारम्भ केलेले गृह धन-धान्य, संपत्तीने भरलेला असते.

गृहारंभ राजयोगज्ञान

श्रवणाषाढयोश्चैव रोहिण्यां चोत्तरात्रयम्।
गुरुवारे कृतं वेश्म राजयोगः सहोच्यते।
तद्गृहे ज्जपुत्रस्य राज्यं भवति निश्चितम्॥(बृ.दै.र)

श्रावण, पूर्वाषाढ, उत्तराषाढ, रोहिणी, उत्तरा फाल्गुनी, उत्तराषाढ, उत्तराभद्र आणि गुरुवारी गृहारंभ केल्यावर राजयोग आणि त्या घरात पुत्र जन्मला की नक्कीच राज्यप्राप्ती होते.

लक्ष्मीयुक्तगृह योग

इज्योत्तरात्रयाहीन्दुविष्णुधातृजलोडुषु ।
गुरुणा सहिते धिष्ण्ये कृतं गेहं श्रियान्वितम् ।।१८८ ।। (बृ.दै.र)

पुष्य, तिन्ही उत्तरा, श्लेषा, मृगशिरा, श्रवण, रोहिणी, शततारका नक्षत्र आणि गुरुवारी घराला प्रारंभ केल्यावर घर लक्ष्मीने युक्त असते.

कुबेर समान घराची लक्षणे

अश्विनीशततारासु विशाखाभाद्रचित्रकैः ।
धनिष्ठा दितिभे शुक्रे संयुक्ते शुक्रवासरे ।।१८९ ।।
तद्वेश्मनि प्रजातस्तु कुबेरसदृशो भवेत् ।।१९० ।। (बृ.दै. र)

अश्विनी, शतभिषा, विशाखा, दोन्ही भाद्रपदा, चित्रा, धनिष्ठा, पुनर्वसु या दोन्ही नक्षत्रांमध्ये शुक्र स्थित असता गृहारंभ शुक्रवारी केले तर तो त्या घरात जन्मलेल्या कुबेरासारखा आहे.

अन्य

मूलं च रेवती चैव कृत्तिकाषाढमेव च ।
पूर्वाफाल्गुनीहस्तश्च मघा चैव तु सप्तके ।। १९१ ।।
एष भौमेन युक्तेषु वारे तस्यैव निर्मिते ।
अग्निना दह्यते कृत्स्नं पुत्रनाशश्च जायते ।। १९२ ।। (बृ.दै.र)

मूल, रेवती, कृतिका, आषाढद्वय, पूर्वा फाल्गुनी, हस्त, मघा नक्षत्र या सात पैकी कोणत्याही एकात मंगळ असताना मंगळवारी घर बांधले तर पूर्ण घर अग्नीने जळून जाते आणि पुत्राचा नाश होतो.

धन-पुत्र सुखप्रदगृह

हस्तार्कमैत्रत्वाष्ट्रदस्र चतुरस्रोडुभेषु च।
सबुधं बुधवारेच धनपुत्रसुखप्रदम्॥ १९३॥(बृ.दै.र)

हस्त, पुनर्वसु, अनुराधा, चित्रा, अश्विनी या चार नक्षत्रांपैकी कुठल्याही एका नक्षत्रात बुध असेल तर बुधवारी गृहारंभ केल्याने धन, पुत्र, सुखाची प्राप्ती होते.

यक्ष-राक्षसयुक्त

अजपाद्वितये याम्यमित्रेन्द्रानिलभेपि च।
समन्दे मन्दवारे च गृह्यते यक्षराक्षसैः।
पुत्रे जातेऽथवा तस्मिन् गृह्यते यक्षराक्षसैः॥१९४॥

दोन्ही भाद्रपदा, भरणी अनुराधा किंवा मित्र संज्ञक, ज्येष्ठा, कृत्तिका नक्षत्रांपैकी कुठल्याही एका नक्षत्रात शनि असल्यास शनिवारी गृहारम्भ केल्याने घराचे यक्ष, राक्षसांद्वारे ग्रहण होते तसेच त्या घरात पुत्र झाल्यास त्याचे सुद्धा यक्ष, राक्षसांद्वारे ग्रहण होते.

सुखप्रदगृह

सारैः करेज्यान्त्यमघाम्बुमूलैः कौजेह्निवेश्माग्निसुतार्तिदं स्यात्।
संज्ञैः कदास्रार्यमतक्षहस्तैः ज्ञस्यैव वारे सुखपुत्रदं स्यात्॥ (बृ.दै.र.)

मुहुर्तचिन्तामणिनुसार हस्त, पुष्य, रेवती, मघा, पूर्वाषाढा, मूल नक्षत्रांपैकी कुठल्याही एका नक्षत्रात मंगळ असल्यास, मंगळवारी गृहारम्भ केल्याने पूर्ण घर अग्नीने जळून जाते आणि पुत्राचा नाश होतो. रोहिणी, अश्विनी, उत्तराफाल्गुनी, चित्रा, हस्त नक्षत्रांपैकी कुठल्याही एका नक्षत्रात बुध असेल तर बुधवारी गृहारंभ केल्याने धन, पुत्र, सुखाची प्राप्ती होते.

अशुभ योग

गृहेशत स्त्रीसुखवित्तनाशोर्केंद्वीज्यशुक्रे विबलेस्तनीचे।
कर्तुः स्थितिर्नो विधुवास्तुनोर्मे पुरस्थिते पृष्ठगते खनिः स्यात्॥ (बृ.दै.र.)

ग्रंथातराने सूर्य, चन्द्रमा, गुरु, शुक्र, यापैकी कोणताही ग्रह जर बलहीन, अस्त, नीचराशीत असल्यास क्रमशः गृहस्वामी, गृहस्वामी ची पत्नी, सुख आणि धन नाश होतो. चन्द्र व गृह नक्षत्र जर समोर असेल तर, गृहस्वामीची स्थिती त्या घरात नसते म्हणजेच तो त्या घरात निवास करू शकत नाही. चन्द्र व गृह नक्षत्र ज रपृष्ठस्थ असेल तर चोरीची भीती असते.

त्याज्ययोग

वज्रव्याघातशूलेषु व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विषकम्भगण्डपरिघे चाष्टयोगे न कारयेत् ।। (म.पु.)

मत्स्यपुराणानुसार १. वज्र, २. व्याघात, ३. शूल, ४. व्यतिपात, ५. अतिगण्ड, ६. विष्कम्भ, ७. गण्ड, आणि ८. परिघ या आठ योगांचा गृहारंभासाठी त्याग करावा.

गृहारम्भ विधि

द्वारशुद्धिं निरीक्ष्यादी भशुद्धिं वृषचक्रतः ।
निष्पञ्चके स्थिरे लग्ने द्व्यङ्गे वालयमारभेत् ।।
त्यक्त्वा कुजार्कयोश्चांशं पृष्ठे चाग्रे स्थितं विधुम् ।
बुधेज्यराशिगं चाकै कुर्याद् गेहं शुभाप्तये ।। (बृ.वा.मा.)

सर्वप्रथम द्वारराशी चा विचार करून वृषभचक्रानुसार नक्षत्रशुद्धी बघून घ्यावी. निष्पंचक धनिष्ठा ते रेवती, सिंह लग्नाला सोडून, स्थिर व द्विस्वभाव लग्नात गृहारंभ करावे. मंगळ आणि सूर्याचे अंश, पु:रस्थ व पृष्ठस्थ चन्द्र तथा मिथुन, कन्या, धनु, मीन राशीच्या सूर्याला सोडून गृहारंभ करावे.

भूमिपूजा विधि

परीक्षितायां भुवि विघ्नराजं समर्चयेच्चण्डिकया समेतम् ।
क्षेत्राधिपं चाष्टदिगीशदेवान् पुष्पैश्च धूपैर्बलिभिः सुखाय || (वा.रा.र.)

भूमीपरीक्षा केल्यानंतर श्रीगणेश व भगवती दुर्गा यांची पूजा करून क्षेत्रपाल व अष्टदिग्पालांची फूल, धूप, दीप ईत्यादीने पूजन करावे.

वृक्षच्छेदनमुहूर्त

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रेवतीरोहिणीयुते ।
यदा तदा गुरौ लग्ने गृहार्थं तु हरेद्द्रुमान् ।।
शुक्रे लग्ने गुरौ केन्द्रेष्वगे राशौ गृहोपरि।
तृणादिभिः समाच्छाद्यो न चैवाग्निभयं भवेत् ।। (बृ.वा.मा.)

कृष्ण पक्षाची चतुर्दशी तिथी, रोहिणी आणि रेवती नक्षत्र मध्ये जेव्हा बृहस्पति लग्नात असताना घराच्या बांधकामासाठी झाडे तोडावीत. किंवा शुक्र लग्नात असताना गुरु केंद्रस्थानी स्थिर राशीत असेल, यावेळी गोळा केलेले तृण, लाकूड इत्यादींनी घर आच्छादित केल्याने आगीची भीती नसते.

वृक्षतोडीसाठी भूतादिप्रार्थना

यानीह भूतानि वसन्ति तानि
बलिं गृहीत्वा विधिवत्प्रयुक्तम् ।
अन्यत्र वासं परिकल्पयन्तु
क्षमन्तु ते चाद्यनमोऽस्तु तेभ्यः ।। (बृ.वा.मा.)

जे प्राणी या वृक्षात राहतात त्यांनी मी दिलेला बलि स्वीकारून इतरत्र निवास करावा, त्यांना नमस्कार असो. त्यांनी मला क्षमा करावे मी हे झाड तोडत आहे.

खातज्ञान

वृषार्कादित्रिकं वेद्यां सिंहादि गणयेद् गृहे
देवालये च मीनादि तडागे मकरादिषु ।।

कोण	अग्नि	ईशान	वायव्य	नैऋत्य
वेदी	वृ.मि.क.	सिं.क.तु.	वृ.ध.म.	कुं.मी.मे.
गृहारंभ	सिं.क.तु.	वृ.ध.म.	कुं.मी.मे.	वृ.मि.क.
देवालय	मी.मे.वृ.	मि.क.सिं	क.तु.वृ.	ध.म.कुं.
जलाशय	म.कुं.मी.	मे.वृ.मि.	क.सिं.क.	तु.वृ.ध.

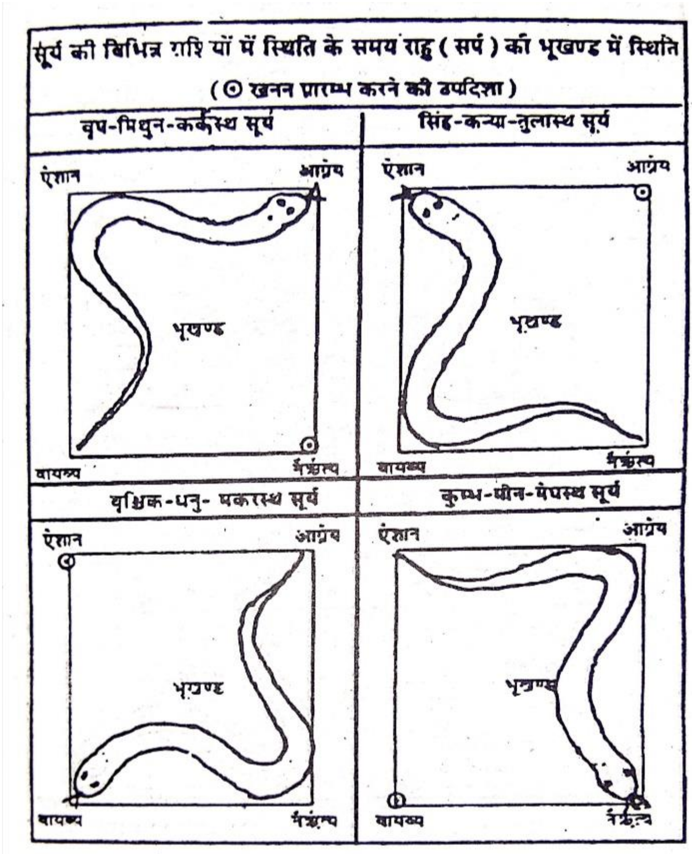

गृहारंभखात दिशाविचार

हरियुवतितुल यां खन्यते चाग्निकोणे
अलिधनमकरार्के ईशकोणे वदन्ति ।
घटशफरतथाजे वायु कोणेपि खातं
वृषमिथुनकुलीरे नैर्ऋते खातमाहुः ॥ ६ ॥ (ज्यो. मा०)

सिंह, कन्या, तुला संक्रान्ती मध्ये अग्निकोणात, वृश्चिक, धनु, मकर संक्रान्ती मध्ये ईशानकोणात, कुंभ, मीन, मेष संक्रान्ती मध्ये वायव्य कोणात आणि वृषभ, मिथुन, कर्क संक्रान्ती मध्ये नैऋत्य कोणात गृहारंभ हेतु खात मूहुर्त श्रेष्ठ आहे.

शिल्पशास्त्रानुसार

वास्तोः शिरसि पुच्छे च याम्यकुक्षौ च पृष्ठतः ।
आयुः कामं खनेन्नैव वामकुक्षौ खनिः शुभः ।। २०६।। (शि.शा.)

शिल्पशास्त्रानुसार वास्तुपुरुषाच्या शेपटीत, उजव्या कुक्षित आणि पाठीत आयुवृद्धी इच्छिणाऱ्या व्यक्तीने खड्डा खोदू नये. डाव्या कुक्षित खात करावे.

देवालये गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शम्भुदिशो विलोमतः ।
मीनार्कसिंहार्कमृगार्कतस्त्रिभे खाते मुखात् पृष्ठविदिक्छुभा भवेत् ।। (मु.चि.)

देवालयाच्या प्रारम्भी (शिवालय, मंदिर, मठ) जेव्हा सूर्य मीन राशीतून ३/३ राशीत असतो तेव्हा, मनुष्यालयाच्या प्रारम्भी (कोठी, राजभवन, घर, बंगला) सिंह राशीपासून ३/३ राशीत सूर्य जेव्हा उपस्थित असतो. जलाशयाच्या प्रारम्भी (तालब, वापी इ.) मकर राशीपासून ३/३ राशीत सूर्य जेव्हा उपस्थित असतो. तेव्हा क्रमशः ईशानकोणापासून विरुद्ध दिशेला (ईशान, वायव्य, नैऋत्य, अग्निकोण) राहूचे मुख असते आणि त्याच्या मागच्या कोणात राहूचे पृष्ठ असते. म्हणजेच राहूचे मुख ईशान्येला असता पाठ अग्नी कोनात, वायव्येला मुख असता ईशान्येला पाठ, नैऋत्येला मुख असता वायव्येला पृष्ठ, अग्नी कोनात मुख असता ईशान्येला पृष्ठ असते. पृष्ठ भागावरच खात खोदले पाहिजे.

विशेष - येथे खात (खड्डा) खोदण्याचा नियम मंदिर, मनुष्यालय आणि जलाशय या तिन्हींसाठी समान सांगितलेला आहे. पाया घालण्यासाठी विधान नाही, कारण जलाशयात पाया घालण्याचा नियम शास्त्रात कुठेही आढळत नाही. पाया घालण्यासाठी विधान (शिलान्यास) फक्त देवालय आणि नरालयासाठी आहे. पायाभरणीचा नियम धर्मसिंधु, ज्योतिर्निबंध, बृहतसंहिता इत्यादी धर्मग्रंथांत आढळतो.

दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत् प्रथमम् ।
शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैव समुत्थाप्याः ।। (बृ.सं.)

नागशिर विचार

भाद्रत्रये शिरः प्राच्यां याम्यां मार्गत्रये शिरः ।
फाल्गुनत्रितये पश्चात् शिरो ज्येष्ठत्रये ह्युदक् ।।(बा.बो.ज्यो.)

हे चक्रातून स्पष्ट होते.

	ईशान	वायव्य	नैऋत्य	आग्नेय
देवालयारम्भे	मीन, मेष, वृषभ सूर्य	मिथुन, कर्क, सिंह सूर्य	कन्या, तुला, वृश्चिक सूर्य	धनु, मकर, कुम्भ सूर्य
गृहारंभे	सिंह, कन्या, तुला सूर्य	वृश्चिक, धनु, मकर सूर्य	कुम्भ, मीन, मेष सूर्य	वृषभ, मिथुन, कर्क सूर्य
जलाशयारम्भे	मकर, कुम्भ, मीन सूर्य	मेष, वृषभ, मिथुन सूर्य	कर्क, सिंह, कन्या सूर्य	तुला, वृश्चिक, धनु सूर्य
खातदिशा	वायव्य	नैऋत्य	आग्नेय	ईशान

भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक या तीन महिन्यांत पूर्वेला, मार्गशीर्ष, पौष, माघ या तीन महिन्यांत दक्षिणेला, फागुन, चैत्र, वैशाख या तीन महिन्यांत पश्चिम दिशेला आणि जेष्ठ, आषाढ आणि श्रावण या महिन्यांत शेष नागाचे मस्तक उत्तर दिशेला असते.

फळ विचार

मुर्ध्नि खाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात्पुत्रभार्ययोः ।
जघनेऽर्थक्षयं विद्यात् सर्वसंपत्तथोत्तरे || (बा.बो.ज्यो.)

सापाच्या डोक्यावर खात केल्याने मृत्यू होतो, पृष्ठ भागात खात केल्याने स्त्री व मुलाचा नाश होतो, मांडीवर खात केल्याने धनाचा नाश होतो आणि उत्तरेकडे खात केल्याने सर्व संपत्तीचा लाभ होतो.

खात मध्ये निक्षेपवस्तू

मृष्टिका - स्वर्ण - रत्न-धान्य-शैवालसंयुतम् ।
ताम्रपात्रस्थितं सर्वं खातमध्ये नियोजयेत् ।। (बृ.वा. या.)

माती, सोने, वीट, पंचरत्न, सप्तधन्य, सेवार हे तांब्याच्या भांड्यात टाकून पायात ठेवावे आणि नंतर त्यावर भिंत ज्यानी बांधायची आहे (माती, वीट, दगड) ते ठेवावे.

गृहारंभ काळात निषेध

मध्यान्हे तु कृतंवास्तुर्कर्तुर्वित्तविनाशनम्
महानिशास्वपि तथा सन्ध्ययोर्नैवकारयेत् ॥ (बा.बो.ज्यो.)

मध्यान्हात वास्तुपूजा सुरू केल्याने मालकाच्या संपत्तीचा नाश होतो. रात्री सुरू केल्याने संपत्तीचा नाश होतो. दोन्ही संध्याकाळी गृहारंभ करण्यास मनाई आहे.

गृहारम्भ- पञ्चाङ्गशुद्धि

भौमार्करिक्तामाद्यूने चरोनेऽङ्गे विपञ्चके: ।
व्यष्टान्त्यस्थै: शुभैर्गेहारम्भस्त्र्यायारिगै: खलै: ॥ (मु.चि.)

श्रीपति

द्व्यङ्गे स्थिरे वा भवने विलग्ने सोम्यग्रहैर्युक्तनिरिक्षते च
कर्मस्थितैर्वीर्ययुतैश्च सौम्यैर्निर्माणमाहुर्भवनस्य सन्त: ॥ (मु.चि.)

आचार्य श्रीपतीजींच्या मते, द्विस्वभाव किंवा स्थिर लग्नात लग्नस्थ शुभ ग्रह किंवा शुभ दृष्ट लग्नात दशमस्थ बलवान शुभ ग्रह उपस्थितीत असल्यास घर बांधणे हे विद्वानांच्या सम्मत्तीनुसार आहे.

पापैस्त्रिषष्ठायगतैस्त्रिकोणकेंद्राश्रितै: साधुभिरालयस्य ।
वदति निर्माणमिहाष्टमस्थ: क्रूरस्तु कर्तुर्मरणं करोति ॥ २१५ ॥ (बृ.दै.र.)

३/६/११ मध्ये अशुभ ग्रह आणि १/४/७/१०/५/९ घरामध्ये शुभ ग्रह असल्यास घराचे बांधकाम शुभ असते. अष्टमात अशुभ ग्रह असेल तर घर बांधणाऱ्याचा मृत्यू होतो.

विशेष शुभमुहूर्त

गृहारम्भस्य प्राशस्त्यमुक्तं वास्तुप्रदीपे
शनौ स्वाती सिंहलग्ने शुक्लपक्षश्च सप्तमी ।
शुभयोगः श्रावणश्च सकाराः सप्त कीर्तिताः ।।
सप्तानां यो गता वास्तुः पुत्रवित्तप्रदः सदा ।
गजश्च धनधान्यानि पुरे तिष्ठन्ति सर्वतः ।। (वा.प्र.)

वास्तू प्रदीपनुसार १. शनिवार, २. स्वाती नक्षत्र, ३. सिंह लग्न, ४. शुक्ल पक्ष, ५. सप्तमी, ६. शुभयोग आणि सावन मास हे सात सकार आहेत. या सात सात सकारांमध्ये घर बांधणाऱ्याला नेहमी धनाची प्राप्ती होते. हत्ती (वाहन), पैसा आणि धान्य नेहमी त्याच्यासोबत असते.

भूमिशयन विचार

प्रद्योतनात्पञ्चनगाङ्कसूर्यनवेन्दुषड्विंशमितेषु भेषु ।
शेते मही नैव गृहं विधेयं तडागवापीखननं न शस्तम् ।। (वा.सौ.)

सूर्याच्या नक्षत्रापासून, ५/७/९/१२/१९ आणि २६, नक्षत्रांमध्ये भूमी शयन करते. यामध्ये गृहरंभ, वापी-तडाग-विहीर इत्यादींचे उत्खनन करणे निशिद्ध आहे.

विशेष

स्यान्नाडी शयने शशीमिततिथौ तुर्ये ४ तथार्के मिता १२ ।
ऋक्षे२७ भूपति १६ भिर्नगैः ७ परिमिते शेषे भवेज्जाग्रतिः ।। (वा.भू.)

सूर्याच्या नक्षत्रापासून, ५/७/९/१२/१९ आणि २६, नक्षत्रांमध्ये अनुक्रमे १/१५/४/१२/२७/७ या घटी भूमी शयनाच्या आहेत आणि उरलेल्या घटी जागृतावस्थेच्या आहेत.

शयन – चक्र

सूर्याच्या नक्षत्रापासून **शयन**	५	७	९	१२	१९	२६	नक्षत्रांची संख्या
शयन घटी	१	१५	४	१२	२७	७	**शेष घटी जागृत अवस्थेची**

मासवश शयन

नभस्यादिषु मासेषु त्रिषु त्रिषु यथा क्रमम् ।
पूर्वादिदिग्शिरो वास्तु कुर्यात्तद्दिग्ङ्मुखं गृहम् ।।
(बृ.दै.र.)

नारदीय ग्रंथात असे म्हटले आहे की भाद्रपदादी तीन-तीन मासात पूर्वादि दिशेला मस्तकाच्या अनुसार वाम रीतीने भूमी शयन करते.

शंकुस्थापन मुहूर्त

मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु रिक्तामावर्जितेषु च ।
व्यर्कारवारलग्नेषु क्रूरे चाष्टमवर्जिते ।।
न नैधनोदये कर्तुरष्टमे शुद्धिसंयुते ।
स्थिरलग्नेस्थिरांशे च गृहज्ञार्चनपूर्वकम् ।।
शुभवारे शुभांशे च महादोषविवर्जिते ।
पुण्याहघोषवादित्रैर्विप्राशीर्वचनैः सह ।।
त्रिकोणकेन्द्रस्वत्र्याये शुभैः षट्त्र्यायगैः परैः ।
अलग्नान्त्यारिचन्द्रेण स्थापयेच्छङ्कुमुत्तमम् ।।
शुभैः यात्रोक्तशकुनैर्निर्मितैर्मङ्गलस्वनैः ।। (वा.सौ.)

शंकूच्या स्थापनेसाठी मुहूर्त - मृगाशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा, हस्त, अश्विनी, पुष्य, अभिजित, तिन्ही उत्तरा, रोहिणी, या नक्षत्रांमध्ये अमा, रिक्ता तिथी, रवी, मंगळाचे

दिन, अंश आणि लग्नाशिवाय, आठवे स्थान शुद्ध, जन्म लग्न, जन्म राशीपासून आठवी राशी, स्थिर राशी, , स्थिर लग्न, अंश, शुभवार, शुभांश मध्ये महापातादि दोष रहित ५/९/१/४/७/१०/२/३/११ स्थानी शुभ ग्रह, ३/६/११ मध्ये पापग्रह, १/६/११ व्यतिरिक्त इतर भावात चन्द्र असतांना शुभ वाद्य स्तोत्रांसह पुण्याहवाचन, शुभाशुभ शकुनांसह विप्रशीर्वचनांसह शंकू रोपण शुभ असते.

लल्ल मत

अधोमुखस्थैर्विदधीत खातं शिलास्तथैवोर्ध्वमुखैश्च शश्वत् ।
तिर्यङ्मुखैर्द्वारकपाटयानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवैश्च ।। (मु.चि.)

अधोमुखी नक्षत्रांमध्ये भूमी शुद्धीकरणासाठी खात, ऊर्ध्वमुखी नक्षत्रांमध्ये शिलास्थापन आणि, **तिर्यङ्मुख** नक्षत्रांमध्ये द्वार, कपाट आणि प्रवास तसेच, मृगाशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा, तिन्ही उत्तरा, रोहिणीमध्ये गृहप्रवेश करणे शुभ आहे.

शंकुसाठी काष्ठ

चतुःशालाधिके त्वेवं स्थापयेच्छङ्कुमुत्तमम् ।
वितस्तिस्तत्र शङ्कुः स्यात्सर्वेषां सर्वदा भृशम् ।। २२७ ।।
गन्धपुष्पाम्बरस्रग्वै धूपदीपैरलङ्कृतम् ।
रक्तचन्दनबिल्वाग्रखादिरार्जुनवै नवम् ।। २२८ ।।
नीपकारञ्च कुटपं शालनिम्बतरुद्भवम् ।
रक्तसरविशालत्वक्चन्दनागरुसम्भवम् ।। २२९ ।।
शग्ङ्कु त्रिधा विभज्य द्यं चतुरस्रं द्वितीयकम् ।
अष्टास्रकं तृतीयांशं वृत्तं सूच्यग्रकम् ऋजु ।। २३० ।।
(वा.सौ.)

लालचंदन - बिल्व - खैर - अर्जुन – कदंब- सर्ज - शाल - वट - गुलर आमव देवदारू प्रभृती झाडांना १/२ हाताचा नवीन सरळ शंकु असावा. जो तीन भागांमध्ये विभागलेले असेल (परंतु वेगळे केलेले नाही). पहिला भाग चौकोनी, दुसरा आठ कोन, तिसरा भाग गोलाकार, सुईसारखा टोकदार असावा. चंदन - हरिद्रा - फूल - दुर्वा - हार - अस्त्राने अलंकृत करुन आणि समन्त्रक वास्तुपुरुषाच्या निर्दिष्ट कुक्षीमध्ये स्थापित करावे.

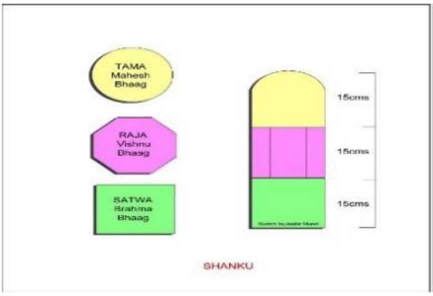

त्यानुसार ब्राह्मणादी वर्गासाठी अनुक्रमे २४, २०, १६, १२ बोटांचा सुळके शंकु असावा. स्थापनेच्या वेळी ब्राह्मण शंकूला डोक्याने, क्षत्रीय छातीला, वैश्य दोन्ही ऊरू, आणि शूद्र दोन्ही चरणांनी (पायांनी) स्पर्श करून निवेश करावे. येथे शंकूचे मान उपलब्धतेनुसार केले पाहिजे; पण १/२ पेक्षा कमी कधीही स्वीकारू नये.

शिलान्यास कथन

ना कालेऽत्र निधेय उक्ततरुजोऽग्रयात्सिद्धविंशाष्टयहः
कृत् संख्याङ्गुलकस्त्रिगचतुरस्राष्टास्रकानस्रकः ।
कं वक्षस्थलमूरुपादयुगलं संस्पृश्य विप्रादिको
रेखां सूत्रवदग्निजेन रचयेत्तद्वच्च भित्तेः शिलाः ॥ (वा.सौ.)

गृहरंभाच्या नक्षत्रातच शंकूची स्थापना करावी. जी झाडे ब्राह्मणांसाठी शास्त्रोक्त आहेत, त्यांच्या लाकडाचा शंकू असावा. ब्राह्मण २४ बोटे, क्षत्रिय २० बोटांचे, वैश्य १६

बोटे आणि शूद्र १२ बोटे शंकू बनवुन, त्याचे 3 भाग करून, पहिला भाग चतुर्भुज, दुसरा अष्टकोन आणि तिसरा गोलाकार, वास्तुपुरुषाच्या डाव्या कुक्षित स्थापित करावा. त्यानंतर हातात सुवर्ण घेऊन वास्तुपुरुषच्या अंगांना स्पर्श करावा. ब्राह्मण असेल तर वास्तूपुरूषाच्या डोक्याला, क्षत्रिय असेल तर हृदयाला, वैश्य असेल तर दोन्ही मांड्यांना स्पर्श करावा आणि शूद्र असेल तर दोन्ही पायांना स्पर्श करावा. अंगस्पर्शानंतर सूत्राप्रमाणे (अग्नीकोणापासून दक्षिणक्रमानी) रेषा काढावी आणि रेषेनुसार (भिंत) शिला स्थापन करावी.

लल्ल मत

त्यजेद्दशशिरोभागे बाहो सप्त दशांशकान्।
मध्ये नाभिं विजानीयात्तत्र शङ्कुप्रतिष्ठयेत् ||२३२ ।। (वा.सौ.)

आचार्य लल्लाच्या मते, वास्तुपुरुषाच्या अंगाचे २८ भाग करून, डोक्याच्या दिशेने १० भाग आणि शेपटीच्या दिशेने (१७) सतरा भाग पच्छेजवळ सोडल्यानंतर, मध्यभागी नाभी जाणून, शंकू स्थापित केला पाहिजे.

सूत्र शंकु आदिस्थापन मुहूर्त

सूत्रशङ्कशिलाद्वारतुलाच्छादनपूर्वकम् ।
कार्यं स्तम्भेप्रतिष्ठोक्ते धिष्ण्ये वारे तिथौ तथा ।। २३३ ।। (वा.सौ.)

वास्तु सौख्यातील मांडव्य ऋषींच्या विधानानुसार सूत्र, शंकू, शिलान्यास (पायाभरणी), दरवाजा बसवणे, गृहाच्छादन इत्यादी कामे स्तंभस्थापन मुहूर्ताच्या नक्षत्र, वार, तिथीमध्ये करावीत.

वास्तुपुरुष स्थिति निर्णय

सवेदास्तिथयो द्विधा नामाक्षरसमन्वितम् ।
त्रिभिश्चैव हरेद्भागं शेषं पुरुष उच्यते ।। २३४ ।।
एके च वसते स्वर्गे द्वाभ्यां पातालमेव च ।
शून्ये तु मृत्युलोके स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ।। (बृ.दै.रं.)

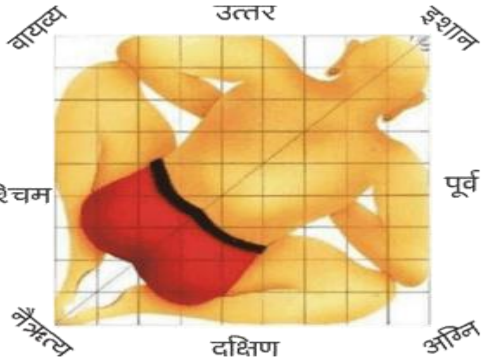

वास्तुपुरुषाचे स्थान कोणत्या ठिकाणी आहे हे जाणण्यासाठी तिथीच्या संख्येत चार जोडून, २ (दोन) ने गुणाकार करून, त्यात नावांची संख्या जोडून, 3 (तीन) ने भाग दिल्यावर १ (एक) शिल्लक असेल तर वास्तुपुरुषाचे स्थान स्वर्गात, २ उरले तर पातालात (अधोलोकात) आणि शून्य राहिले तर वास्तुपुरुषाचे निवास मर्त्यलोकात (नश्वर जगात) असते असे पाराशर ऋषींनी म्हटले आहे.

स्थितीफल

स्वर्गे वासं भवेल्लाभं पातालेषु श्रियः सदा ।
मृत्युलोके भवेन्मृत्युरिति चिन्त्य गृहारभेत् ।। (बृ.दै.रुं.)

वास्तू पुरूषाचा वास स्वर्गात असल्यावर लाभ होतो, पातालात असल्यास लक्ष्मीचा अधिपती म्हणजे मोठी संपत्ती असणारा आणि मृत्यूलोकात निवास असल्यास मृत्यू होतो. त्यामुळे याचा विचार करून घर बांधावे.

वास्तुचक्र

सूर्यभाद्गणयेद्वास्तुचक्रं च दिनभावधि।
अश्व ७ रुद्र ११ दशर्क्षं १० चाशुभद्रशुभदं क्रमात् ।।(वा.सा.सं.)

वृषवास्तु चक्र

रविभात् सप्त नेष्टानि शुभान्येकादशाष्टमात् ।
दशशेषाण्यनिष्टानि सा भिजिव्दृषवास्तुनि ॥ २४ ॥(बा.बो.ज्यो.)

वृषभ वास्तूमध्ये सूर्याच्या नक्षत्रापासून ७ चंद्र नक्षत्र नेष्ट आहेत, ११ श्रेष्ठ आणि त्यानंतर अभिजित सहित १० नक्षत्र गृहप्रवेशास नेष्ट जाणावे.

वास्तुचक्र ज्ञान

सूर्यभाद्गणयेद्वास्तु चक्रं च दिनभावधिम् ।
यस्मिन् ऋक्षे स्थितो भानुस्तत्रादौ त्रीणि मस्तके ।। २३९ ।। (वा.सा.सं.)

वास्तुसारानुसार, सूर्याच्या नक्षत्रापासून गृहारंभ नक्षत्रापर्यंत मोजल्यानंतर, सात पर्यंत असल्यास ते अशुभ आहे, नंतर ते ११ पर्यंत शुभ आणि नंतर दहापर्यंत नक्षत्र असेल तर ते अशुभ असतात.

बैलाच्या आकाराचा वास्तुचक्र

वृषचक्रं वृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।
यस्मिन् ऋक्षे स्थितो भज्ञानुस्तत्रादौ त्रीणि मस्तके ।। २४० ।।
अग्रपादे च चत्वारः पुनश्चत्वारि पश्चिमे।
षष्ठे त्रीणि च धिष्ण्यानि कुक्षौ चत्वारि दक्षिणे ।। २४१ ।।
पुच्छे त्रीणि च धिष्ण्यानि कुक्षौ चत्वारि वामके।
मुखे त्रीणि च धिष्ण्यानि अष्टाविंशतितारकाः ।। २४२ ।।(रा.मा.)

राजमार्तंड ग्रंथानुसार, सर्व अवयवांसह बैलाचा आकार तयार करून, ज्या नक्षत्रात सूर्य आहे, त्या नक्षत्रापासून ३ (तीन) नक्षत्रे प्रथम मस्तकावर, पुन: मागच्या पायात ४ चार नक्षत्रे, नंतर ३ (तीन) पृष्ठात, पुन: ४ (चार) नक्षत्रे उजव्या बाजूच्या पोटावर, पुन:

३ (तीन) शेपटीत, चार डाव्या बाजूला पोटावर आणि त्यानंतर ३ (तीन) नक्षत्रे मुखात स्थापित करावीत.

वास्तुचक्राचे फळ

शिरसो वज्रपातः स्यादुद्वेगश्चाग्रपादयोः।
स्थिरत्वं पश्चिमे पादे पृष्ठे चैव धनागमः ।। २४३ ।।
दक्षकुक्षौ जयो लाभः पुच्छे स्वामिविनाशनम्।
वामकुक्षौ च दारिद्र्यं मुखे पीडा निरन्तरम् ।। २४४ ।। (बृ.दै.र.)

मस्तकावर असलेल्या नक्षत्रांवर गृहारंभ केल्यास वज्रपात होतो व ते अशुभ फलदायक असते, पुढच्या पायात उद्वेग हे सुद्धा अशुभ, मागच्या पायात (पृष्ठपाद) स्थैर्य हे शुभ आहे, (पृष्ठात) पाठीत धनागम हे शुभ आहे, दक्षिण कुक्षित विजय, लाभ हे सुद्धा शुभ, (वाम कुक्षित) डाव्या बाजूला पोटावर दारिद्र्य हे अशुभ आहे. शेपटीत (पुच्छ) घरमालकाचा नाश हे अशुभ आहे. तसेच मुखात घर बांधण्याचे नक्षत्र असेल तेव्हा पीडा, नाश, वेदना होतात.

वत्स (वृषभवास्तुचक्र) विचार

स्थान	मस्तक	अग्रपाद	पृष्ठपाद	पाठ	दक्षिण कुक्षि	वाम कुक्षि	पुच्छ	मुख
नक्षत्रसंख्या	३	४	४	३	४	४	३	३
फळ	वज्रपाद अशुभ	उद्वेक अशुभ	स्थिरता शुभ	धनागम शुभ	जय लाभ शुभ	निर्धनता अशुभ	स्वामीनाश अशुभ	पीडा अशुभ

वृषवास्तु चक्र

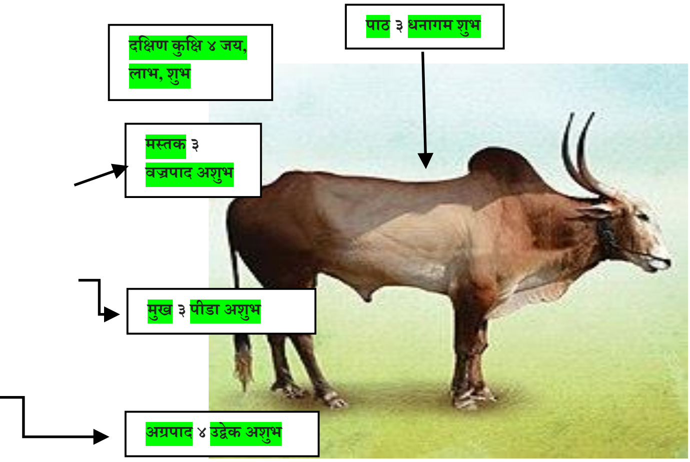

वृषभवास्तुचक्र विचार

नो पृष्ठाग्रविधौ न रिक्तकतिथौ नार्कारवारांशयो-
रुक्तर्क्षेष्वतिकुम्भमीनगविधौस्तम्भोच्छितिं नाचरेत्।
तुर्यात्पंचदशात् त्रिदृक्परिमिताद्वेदाब्धिपंच क्रमा-
न्निन्द्यार्न्कयुतादि गेहकरणे भानि प्रवेशेपि च॥ (मु.मां)

गृहारम्भोक्त नक्षत्रात चन्द्र सम्मुख किंवा पृष्ठस्थ असल्यास घर बांधण्यास सुरूवार करू नये. सप्तशलाका चक्रावरून नक्षत्रांची स्थिती जाणून घ्यावी. म्हणजे पुष्य, अनु, मृगशिरा, रोहिणी आणि उ.षा. या ५ नक्षत्रांमध्ये पूर्व किंवा पश्चिम मुखाचे घर बनवू नये. उफा. ह. चि. स्व. धनी, शता, उभा आणि रेवती या ८ नक्षत्रांमध्ये उत्तर किंवा दक्षिणमुखी घर करू नये.

सप्तशलाका चक्र

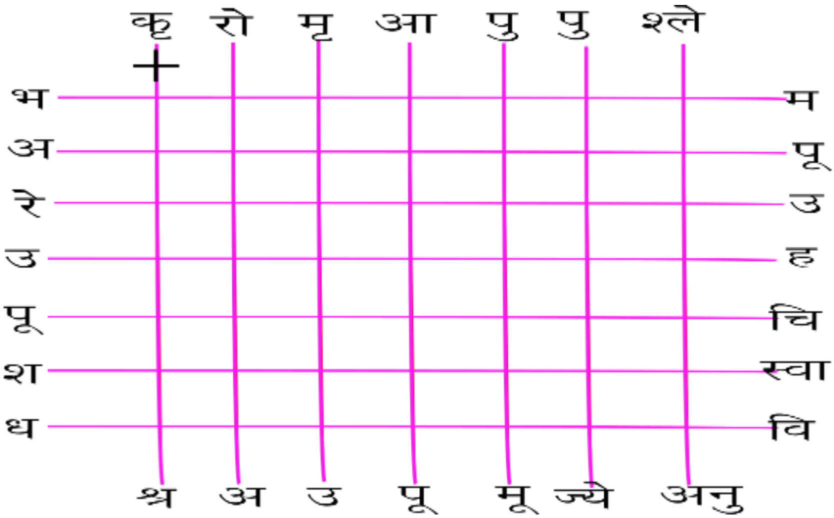

रिक्ता तिथी (४-९-१४), रवि-मंगळ वार आणि रवि-भौमच्या नवांश लग्नामध्ये (सिंह-मेष-वृश्चिक) मध्ये घर बांधण्यास सुरूवार करू नये. कुंभ आणि मीन राशीत चंद्र असतो तेव्हा म्हणजेच या राशीच्या धनिष्ठार्धापासून रेवती नक्षत्रापर्यंत पंचक दोष असतो.त्यात कोणत्याही प्रकारचा तृण, काष्ठ ईत्यादी जमा करू नये. शिलान्यास इत्यादी इतर कामे करण्यात कोणताही दोष नाही.

गृहारंभ, गृहप्रवेशात, वृषावस्तु चक्र

सूर्य ज्या नक्षत्रात आहे त्या नक्षत्रापासून गृहारंभ किंवा गृहप्रवेश ची नक्षत्र संख्या ४-५-६-७ किंवा १५-१६-१७-१८वी किंवा २३-२४-२५-२६-२७ असल्यास अशुभ असते.

विशेष - मुहूर्तचिंतामणीतील आणि इतर ग्रंथातील वृषवास्तु चक्र आणि मुहूर्तमार्तंडातील वृषवास्तु चक्र यामध्ये काही फरक आहे. मुहूर्तचिंतामणीमध्ये सूर्याच्या नक्षत्रापासून ७ नक्षत्रे अशुभ, पुन्हा ११ नक्षत्रे शुभ आणि त्यानंतर १० नक्षत्रे अशुभ असतात. आणि

मुहूर्तमार्तंडानुसार ४ ते ७, १५ ते १८ आणि २३ ते २७ इतके नक्षत्र अशुभ आहेत. मुहूर्तमार्तंडमध्ये गृहप्रवेश आणि गृहप्रवेश या दोन्हीसाठी वृषवास्तू चक्र घेतले आहे, तर मुहूर्तचिंतामणीमध्ये, गृहारंभसाठी वृषवास्तू आणि कुंभ चक्र गृहप्रवेशासाठी गृहीत धरण्यात आली आहे. कुंभ चक्रात सूर्य नक्षत्रापासून १ ते ५ आणि १४ ते २१ नक्षत्रे अशुभ आहेत.

वृष वास्तुचक्र अन्यमत

गेहाद्यारम्भेऽर्कभाद्वत्सशीर्षे रामैर्दाहो वेदभैरग्रपादे ।
शून्यं वेदेः पृष्ठपादे स्थिरत्वं रामैः पृष्ठे श्रीयुगैर्दक्षकुक्षौ ।। २४६ ।।
लाभो रामैः पुच्छगः स्वामिनाशो
वेदैर्नैः स्वं वामकुक्षौ मुखस्थैः ।
रामः पीडा सन्ततं चार्कधिष्ण्याद-
श्चै रुद्रैर्दिग्भिरुक्तं ह्यसत्सत् ।। २४७ ।। (वा.शा.)

सूर्य नक्षत्रापासून गृहारंभाच्या दिवशी नक्षत्राच्या तीन नक्षत्र क्रमांकापर्यंत वृषभ (बैलाच्या) च्या मस्तकावर स्थित असलेल्या नक्षत्रापासून गृहदाह म्हणजेच घर जाळले जाते किंवा जळुन जाते. पुढील चार नक्षत्रांमध्ये वृषभ (बैलाच्या) च्या पुढच्या चरणात/पायात जन शून्यता होते. पुन्हा पुढील चार नक्षत्रे वृषभ (बैलाच्या) च्या पाठीमागच्या चरणात/पायात असल्यामुळे स्थिर स्थिती असते, पुन्हा पुढील तीन नक्षत्रे वृषभ राशीच्या पाठीवर श्री प्राप्तीसाठी असतात. पुढील चार नक्षत्रांमध्ये वृषभ (बैलाच्या) च्या दक्षिणे कुक्षित गृहारंभ करणे लाभदायक आहे. पुन्हा तीन नक्षत्रात वृषभ (बैलाच्या) च्या शेपटीवर असल्याने गृहकर्याचा नाश होतो, पुढच्या चार नक्षत्रात दारिद्र्य, पुन्हा तीन नक्षत्रात गृहारंभ केल्याने संतानपीडा होते. (येथे नक्षत्र गणना अभिजित सह करायची आहे.) याचा अर्थ असा की जेव्हा सूर्य नक्षत्रापासून चंद्राची नक्षत्र संख्या ८ ते १८ पर्यंत असते तेव्हा घराची सुरुवात शुभ असते.

कूर्मचक्र

तिथिस्तु पञ्चगुणिता कृत्तिकाद्यर्क्षसंयुता ।
तथा द्वादश मिश्रास्तु नवभिश्च विभाजिता ।। २४८ ।।
जले वेदा मुनिश्चन्द्रः स्थले पञ्चद्वये वसु ।
त्रिषष्ठनवके व्योम्नि त्रिविधं कूर्मलक्षणम् ।। २४९ ।।
जले लाभस्तथाप्रोक्तः स्थले हानिस्तथैव च ।
आकाशे मरणं प्रोक्तमिदं कूर्मस्य चक्रकम् ।। २५० ।। (वा.शा.)

गृहारंभ तिथी संख्येने ५ चा गुणाकार करावे, कृतिकादि नक्षत्र संख्येमध्ये १२ अधिक करावे आणि ९ ने भागल्यास १,४,७ शेष असल्यास कूर्म पाण्यात राहतो म्हणजेच कूर्म निवास पाण्यात असतो. २,५,८ ७ शेष असल्यास कूर्म जमिनीवर (भूमी वास) निवास करतो, ३,६,९ बाकी कूर्म आकाशात राहतो. जलवास असल्यास लाभ, भूमी वास असल्यास नुकसान/हानी, आकाशात असल्यास मृत्यू होते.

स्तम्भमुहूर्त

सूर्याधिष्ठितभद्वयं प्रथमतो मध्ये तथा विंशतिः
स्तंभाग्रे रससंख्यया मुनिवरैरुक्ता मुहूर्तः शुभः ।
स्तंभाग्रे मरणं भवेद्गृहपतेर्मूले धनार्थक्षयो
मध्ये चैव तु सर्वसौख्यमतुलं प्राप्नोति कर्ता शुभम् ॥ १२ ॥(बा.बो.ज्यो.)

सूर्याच्या महा नक्षत्रापासून चंद्राच्या नक्षत्रापर्यंत मोजणे, (२) नक्षत्र मूळमध्ये धनक्षय करवतात. (२०) नक्षत्र मध्यभागी खूप सुख (आनंद) देतात. (६) नक्षत्र अग्रभागी असल्यामुळे मृत्यू देणारी आहेत.

स्तंभचक्र

२	२०	६
मूले	मध्ये	अग्रे
धनक्षय	सर्वसौख्य	मृत्यु

स्तंभचक्र

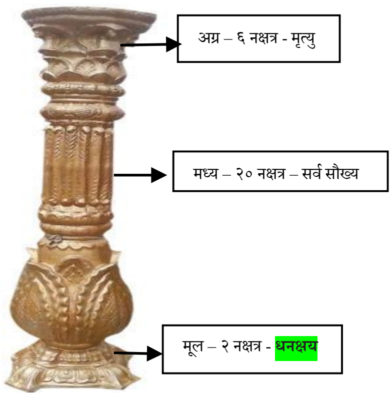

द्वार मुहूर्त

अश्विन्यामुत्तराहस्तपुष्यश्रुतिमृगेषु च ।
स्वातौ पौष्णे च रौहिण्यां द्वारशाखावरोपणम् ॥ १३ ॥(ज्यो.नि.)

अश्विनी, तीन उत्तरा, हस्त, पुष्य, श्रवण, मृगशीर्ष, स्वाती, रेवती आणि रोहिणी या नक्षत्रांमध्ये नवीन घराचे द्वार स्थापित करणे शुभ आहे.

द्वार-स्थापना विचार

द्वारचक्रं प्रवक्ष्यामि भाषितं विश्वकर्मणा ।
सूर्यभाद्धचतुष्कं तु द्वारस्योपरि विन्यसेत् ॥ १४ ॥
द्वे द्वे कोणे प्रदातव्ये शाखायां च चतुश्चतुः ।
अधश्च त्रीणि देयानि वेदा मध्ये प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥

राज्यं स्यादूर्ध्वनक्षत्रे कोणेषूद्वासनं भवेत् ।
शाखायां लमते लक्ष्मीमधश्चैव मृतिं लभेत् ॥ १६ ॥
मध्यमेषु लभेत्सौख्यं चिन्तनीयं सदा बुधैः॥(बा.बो.ज्यो.)

सूर्याच्या महा नक्षत्रापासून ते चंद्राच्या नक्षत्रापर्यंत मोजणी केली असता, खाली दिलेल्या द्वारचक्रानुसार फळ समजले पाहिजे.

सूर्यभावचक्र

स्थान	शिर	कोण	द्वारशाखा	देहली	मध्य
नक्षत्र	४	८	८	३	४
फळ	लक्ष्मी	उद्वासन	सुख	गृहपतिभरण	सुख

द्वारचक्र

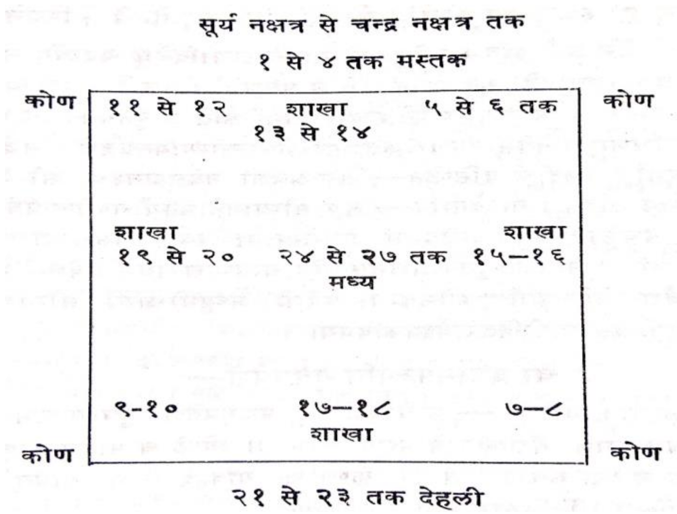

दिनकरकिरणक्रान्तर्क्षतो द्वारचक्रे युगयमयुगदृग्वेदद्विरामैः ।
मितमुडुगणभागं विन्यसेदूर्ध्वतोऽन्तर्नियमतोऽन्त-
र्नियमाखिलदिगाप्यभे कोणभं सत् ॥२५६ ॥ (वा.सा.सं.)

द्वारकरणमुहूर्तचक्रसूर्यभात्

नक्षत्र संख्या	४	२	४	२	४	२	४	२	३
फल	राज्य लाभ	हानि	धन प्राप्ति	भय	मृत्यु भय	मृत्यु	द्रव्य प्राप्ति	शोक	धन लाभ

अन्यमताने द्वारचक्र

सूर्यर्क्षायुगभैः शिरस्यथ फलं लक्ष्मीः ततः काणभै-
र्नागैरुद्वसनं ततो गजमितैः शाखासु सौख्यं भवेत् ।
देहल्यां गुणभैर्मृते गृहपतेर्मध्यस्थिते वेदभैः
सौख्यं चक्रमिदं विलोक्य सुधिया द्वारं विधेयं शुभम् ।। २५७ ।। (मु.चि.)

आचार्य रामदेवज्ञांच्या मते, ज्या दिवशी घराच्या दाराची स्थापना करायची आहे, त्या दिवशी सूर्य ज्या नक्षत्रात असेल त्या नक्षत्रापासून दिन नक्षत्र पर्यंत पुढे वर्णन केलेल्या पद्धतीने पाहणे शुभ असते.

जसे, प्रथम चार नक्षत्र मस्तकावर स्थापित करावे, या चार नक्षत्रांमध्ये दिन नक्षत्र असेल तर लक्ष्मी प्राप्ति होते. यानंतर २-२ नक्षत्र कोनात स्थापित स्थापित करावे, या नक्षत्रांमध्ये दिन नक्षत्र असेल तर उद्वास म्हणजेच गृहस्वामी त्या घरात राहु शकत नाही किंवा राहण्यास असमर्थ असतो. यानंतरचे ८ नक्षत्र शाखा मध्ये म्हणजेच चार चौखटात स्थापित करावे, या नक्षत्रांमध्ये दिन नक्षत्र असेल तर, सुख प्राप्ति. पुढील ३ नक्षत्रे उंबरठ्यावर स्थापित करावे, या ३ नक्षत्रांमध्ये दिन नक्षत्र असेल तर मालकाचा मृत्यू होतो, पुन्हा ४ चार नक्षत्र मध्यभागी स्थापित करावे, या चार नक्षत्रांमध्ये दिन नक्षत्र असेल तर सुखाची प्राप्ति होते.

तिथिमुद्दिश्य मुख्यद्वार

पूर्णेन्दुतः प्राग्वदनं नवम्यां दिश्युत्तरस्यां त्वथ पश्चिमस्याम् ।
दर्शादितः शुक्लदले नवम्यादौ दक्षिणस्यां च शुभं वदन्ति ।। (मु.चि.)

पौर्णिमा पासून ते कृष्ण अष्टमीपर्यंत पूर्वमुख, कृष्ण नवमीपासून कृष्ण चतुर्दशीपर्यंत उत्तरमुख, अमावस्येपासून शुक्ल अष्टमीपर्यंत पश्चिममुख आणि शुक्ल नवमीपासून शुक्ल चतुर्दशीपर्यंत दक्षिणमुख द्वार शुभ आहे. वर नमूद केलेल्या दरवाजाच्या नियमानुसार, वेळ-स्थळ आणि सोयीनुसार जे उपलब्ध असेल ते मुख्य द्वार शुभ असते.

विशेष - सर्व तिथींचे वर्णन केले असले तरी; परंतु त्यांत जी तिथी आरंभी (योग्य) आहे, तीच तिथी मानावी, जर ती वर्ज्य असेल तर ती वर्ज्य आहे.

नारायण मत

प्राहुः प्राङ्मुखमन्त्य-वृश्चिक-कुलीराणां प्रचेतामुखं
जूकोपान्त्यगवां यमास्यमबला- युग्मैणकानां हितम् ।
सौम्यास्यं गृहमाद्यसिंहधनुषामत्रेष्टकाष्ठानम्
कृत्वाप्तान्यककुप् गवाक्षवदनं तत्कार्यमास्यं न सत् ।। २५९ ।। (मु.मा.)

श्री नारायण भट्ट यांच्यानुसार मीन-वृश्चिक-कुलीर(कर्क) राशीच्या लोकांसाठी पूर्व, तूळ-कुंभ-वृषभ राशीच्या लोकांसाठी पश्चिम, मिथुन-कन्या-मकर राशीच्या लोकांसाठी दक्षिण आणि मेष-सिंह-धनु राशीच्या लोकांसाठी उत्तराभिमुख प्रवेश शुभ आहे. इतर मार्गाने मिळणाऱ्या दिशांसाठी गवाक्षा करावा आणि इष्ट दिशेला जे अनुकूल असेल त्या दिशेला मुख्य द्वार करावे. विहित दिशेला योग्य परंतु प्रतिकूल दिशेला दरवाजा किंवा गवाक्ष(खिडकी) करणे योग्य नाही.

द्वारस्थापनवार

गुरौ लक्ष्मी रवौ सौख्यं शुक्रे चैव धनागमः ।
शनैश्चरे तथा सौख्यं द्वारशाखानिरोपणे ।। १७ ।।(ज्यो.नि.)

गुरुवारी लक्ष्मीचा लाभ, रविवारी सुख, शुक्रवारी धनलाभ, शनिवारी सुख, या वारांमध्ये द्वारशाखा स्थापन करावी.

द्वारस्थान तिथीविचार

पंचमी धनदा चैव मुनिनंदवसौ शुभम् ।
प्रतिपत्सु न कर्तव्यं कृते दुःखमवाप्नुयात् ॥ १८ ॥
द्वितीयायां द्रव्यहानिः पशुपुत्रविनाशनम् ।
तृतीया रोगदा ज्ञेया चतुर्थी भंगकारिणी ॥ १९ ॥
कुलक्षयं तथा षष्ठी दशमी धननाशिनी ।
विरोधकृदमा पूर्णा न स्याच्छाखाबरोपणम् ॥ २० ॥(ज्यो.नि.)

पंचमी, सप्तमी, अष्टमी आणि नवमी च्या दिवशी नवीन घराच्या दाराची स्थापना केल्यास धनलाभ आणि शुभ परिणाम होतात. प्रतिपदेमध्ये दुःख, तृतीयेत रोग, चतुर्थीला गृहभंग, षष्ठीमध्ये कुटुंबाचा नाश, दशमीमध्ये संपत्तीचा नाश होतो, अमावस्या विरोध निर्माण करते, पौर्णिमा अशुभ फल देते.

कपाटमुहूर्त

कृता कराब्धियुग्मराममन्तकच वारिधिः
करौ समुद्रसूर्यभाद्दि नर्क्षके फलं वदेत् ।
धमागमं विनाश सौख्यबंधनं मृतिः क्षतिः
शुभं च रोगसौख्यदं शुभं कपाटचक्रयोः ।। २१ ॥(बा.बो.ज्यो.)

सूर्याच्या महा नक्षत्रापासून चंद्राच्या नक्षत्रापर्यंत मोजताना, येणाऱ्या संख्येचे फळ खालच्या कपाट चक्रानुसार समजून घेतले पाहिजे.

सूर्यमातृकपाटचक्र

नक्षत्र	४	२	४	२	३	२	४	२	४
फळ	शुभ	अशुभ	शुभ	अशुभ	शुभ	अशुभ	शुभ	अशुभ	शुभ

चुल्हीचक्र

सूर्यभात्षड्वेदाष्टरामशत्रुशुभाऽशुभम् ।
चुहीचक्रे क्रमाज्ज्ञेयं शुभाऽशुभं विचक्षणैः ।। २६५ ।। (वा.सौ.)

चुल्हीचक्र

नक्षत्र संख्या	६	४	८	३	६
फळ	शुभ	अशुभ	शुभ	अशुभ	शुभ

नूतनगृहात मार्जनीचक्र

सूर्यभाद्रामरामाङ्गरामतर्काङ्गभेषु च ।
असच्छुभं क्रमाज् ज्ञेयं मार्जनीचक्रसंज्ञके || २६६ ।। (वा.सौ.)

सूर्य नक्षत्रापासून ३/३/६/३/६/६ ही नक्षत्रे अनुक्रमे अशुभ आणि शुभ आहेत.

सर्वकार्यारम्भमूहूर्त

अदितिक्षिप्रमृदुध्रुवसंज्ञके भृगुजवाक्पतिपूर्णजयातिथौ
शकटनावसुखासनशिल्पकं भ्रमणकाष्ठरहाण्टकसिद्धिदम् ।। २६७ ।। (वा.सौ.)

पुनर्वसु - हस्त - अश्विनी - पुष्य - अभिजित मृगाशिरा - रेवती - चित्रा - अनुराधा, तिन्ही उत्तरा – रोहिणी ही नक्षत्रे, जया आणि पूर्णा तिथी, बुध - गुरु - शुक्र, दिवशी फिरणारी सर्व यंत्रे बोट, नाव, आसन, चक्की, रहट, चुल्ही, गाडी, चौकी, चारपाई, शिल्पकार्य आणि द्वारशाखा, रोपण (लावणी) पंचक वगळता शुभ आहे.

देहलीचक्र

मूले भौमे त्रिऋक्षं गृहपतिमरणं पञ्चगर्भं सुखं स्या-
न्मध्ये देयाष्टऋक्षं धनसुखसुखदं पुच्छदेशेष्टहानिः ।
पश्चाद् देयाष्टऋक्षं गृहपतिसुखदं भाग्यपुत्रार्थदेयम्
सूर्यर्क्षाच्चन्द्रऋक्षं प्रतिदिनं गणयेद् भौमचक्रं विलोक्य ।।२६८ ।। (बृ.दै.र.)

ग्रंथांतराने उंबरठ्याच्या मुळामध्ये भौम नक्षत्रापासून ३ नक्षत्रांची स्थापना केल्यावर, त्यामध्ये जर दिन नक्षत्र असेल, तर गृहस्वामी चा (जमीनदाराचा) मृत्यू, यानंतर ५ पाच नक्षत्रांमध्ये सुख, नंतर ४ चार नक्षत्र (मध्य) मध्यभागी असतील तर धन - पुत्र,

सुख, यानंतर ८ आठ नक्षत्र (पुच्छ) मध्ये हानी पुढील ८ आठ नक्षत्रात (पीठ) (मागे) दिन नक्षत्र असेल तर सौभाग्य, पुत्र, धनवृद्धी होते.

जीर्णकाष्ठ निषेध

जीर्णगेहेतु यत्काष्ठम्मोहाद्धृत्वा नवे गृहे ।
नानारोगभयं चैव धननाशं पशुक्षयम् ॥ २२ ॥

जुन्या घराचे लाकूड नकळत नवीन घरासाठी वापरले तर त्यामुळे रोग , पशु पीडा , धन , घरातील समस्या इ. दोष उत्पन्न होतात.

इष्टिकालोष्ठपाषाणमृत्तिकाजीर्णमायसम् ।
तृणं पर्णं बुधैः प्रोक्तं दारु नूनं गृहाय वै ।। २७० ।। (स.सू.)

जुन्या घरात वापरलेले लाकूड - वीट - दगड - पाषाण - माती - लोखंड नवीन घरात निषिद्ध आहेत. ते फक्त जीर्ण घरांमध्ये वापरले जाऊ शकतात.

शार्ङ्गधर मत

नूतने नूतनं काष्ठं जीर्णे जीर्णं प्रशस्यते ।
जीर्णे च नूतनं श्रेष्ठं नो जीर्णं नूतने शुभम् ।। २७१ ।। (स.सू.)

नवीन घरात नवीन लाकूड आणि जुन्या घरात जुन्या लाकडाचा वापर करणे उत्तम. केवळ लाकूड हे उपलक्षण मानावे, जुन्या घरातील काहीही नवीन घरात वापरू नये, हाच निष्कर्ष आहे. जीर्ण घरांमध्ये नवीन लाकूड वापरता येते; पण जुन्या गोष्टी नव्या घरात शक्य होत नाहीत.

इष्टकालोष्टपाषाणमृत्तिकाजीर्णप्रायसम् ।
तृणं पर्णं बुधैः प्रोक्तं दारु नूनं विहाय वै ।।२७२ ।। (स.सू.)

समरांगण ग्रंथानुसार ज्ञानी व्यक्तीने नवीन घरात जुनी वीट, लोखंड, दगड, माती, तुटलेले लोखंड, पेंढा, पान आणि जुनी लाकूड ठेवू नये.

सूत्रधार मत

पुरश्मशानग्रामाध्वह्रदचैत्याश्रमोद्भवान् ।
क्षेत्रोपवनसीमान्तविषमस्थलनिम्नजान् ।। २७३ ।।

पुर - गाव - स्मशान - मार्गछाया - बावली - सरोवर - तलाव - चतुष्पथ – ग्रामप्रमुख - आश्रम - वन उद्यानाचे सीमा (क्षेत्रफळ) निर्धारक - विषम भूमी - अत्यंत सखल व अतिउच्च ठिकाणी उगम पावलेली झाडे घरबांधणीच्या वापरात निषिद्ध मानले जाते.

कट्वम्लतिक्तलवणाष्वनीषु च सम्भूतान् ।
श्वभ्रावृतान् स्थिरार्थेषु सम्भूपांश्च त्यजेद् द्रुमान् ।। २७४ ।। (स.सू.) कडु-(नम्बरस), अम्ल, तिक्त भूमी मध्ये उत्पन्न वृक्ष निषिद्ध आहेत. वेमुअटि दीपक आच्छादित खड्ड्यात आणि स्थिरभूमी मध्ये उत्पन्न वृक्ष सुद्धा निषिद्ध आहेत.

सम्यकट संलक्ष्य वृक्षाणां वर्णस्नेहत्वगादिकम् ।
विजानीयाद्वस्तेषज्ञं बालान् वृक्षांश्च सन्त्यजेत् ।। २७५ ।। (स.सू.)

झाडांच्या रंग-स्नेह-त्वचा आणि बाल-वृद्ध अवस्था चांगल्या प्रकारे जाणून घेतल्यावर घरासाठी मान्य केले पाहिजे.

शतानि त्रीणि वर्षाणां सारनुमवयः क्रमात् ।
गृह्णीयात् षोडशादूर्ध्वं सार्धवर्षशतावधेः ||२७६ ।। (स.सू.)

तीनशे वर्षे शाल-शीशम-विजयशाला (शखु-खैरा-शीशम) प्रभृती सर्व वय आहे. त्यामुळे १६ वर्षांपेक्षा जास्त वयाची झाडे १५० वर्षांपर्यंत असावीत

वयसः परिणामेन निर्वीर्यत्वं यथा नृणाम् ।
प्रोक्तं तद्वद्रुमाणां च स्यात्तथाच्छिद्रपत्रता ।।२७७ ।। (स.सू.)

ज्याप्रमाणे माणूस त्याच्या वयानुसार शक्तिहीन होतो, त्याचप्रमाणे वृक्षही स्थितीनुसार शक्तीहीन होतात. पत्रांमध्ये छिद्र पिवळसरपणा हे शक्तीहीनतेचे लक्षण आहे.

भंगुराः सुषिरास्ते स्युः सकाललाक्षाः खरत्वचः ।
तस्मादिमांस्त्यजेद् वृक्षांस्तथा चैवोर्ध्वशोषिलः ।। २७८ ।। (स.सू.)

कापलेली, वाळलेली आणि कोरडी रुक्ष पाने - त्वचा व वरुन सुकलेली झाडे यांचा त्याग करावा.

वक्रान् रुक्षानवप्लुष्टान् दुःस्थितानपि च द्रुमान्
वर्जयेद्भग्नशाखांश्च द्व्यैकशाखान्वितांस्तथा ।। २७९ ।।
अन्यैरथिष्ठितान् विद्युत्पातवातसरिक्षतान् ।
ग्रन्थिनिर्युक्तश्रावांश्च भ्रमराहिकृताश्रयान् ।। २८० ।।
संसृष्टानेकतो भ्रष्टान् मथुभिर्बलिभिर्वृतान् ।
वांसमेध्याशनैस्तद्वद् दूषितानपि पक्षिभिः ।।२८१ ।।

वाकडा - खडबडीत - रुक्ष - कोरड्या पानांचे, जळलेले, दूषित ठिकाणी उद्भवणारी, एक दोन फांद्या दुसऱ्या किंवा कोणत्याही प्राण्याचे वास्तव्य असलेल्या ठिकाणी, विद्युत्पात झालेले, तूफानाने पडलेले, नदीच्या पाण्याने क्षत-विक्षत, (श्राव) भ्रमर - मधु - साप - वेमी - मुंगी - इतर वृक्षांना लागून असलेली , बेमुअटी , मांसाहारी पक्ष्यांनी आश्रित असलेली झाडे सोडून द्यावीत .

लूता-तन्त्वावृतान् वन्यसत्त्वोद्धृष्टान् गजक्षतान् ।
मूलतोऽतिबृहत्स्कन्थांचिह्नभूतांस्तथाध्वनः ।।२८२ ।।
अकाले पुष्पफलिनो रोगैरपि च पीडितान्।
वासभूतानुलूकानां त्यजेदन्यानपीदृशान् ।। २८३ ।।(स.सू.)

कोळयाच्या जाळयांनी झाकलेले वन्य प्राण्यांवर अवलंबून, उग्र हत्तींमुळे नुकसान झालेले, अतिशय तणावपूर्ण मार्गाचे लक्षण (ज्यामुळे मार्गाची जाणीव होते), अकाली फळे-फुले देणारे, रोगट, घुबड पक्ष्यांनी आश्रित, यासारखे दोषयुक्त इतर झाडे त्यागून द्यावेत.

ग्राह्य वृक्ष

खदिरो बीजकः शालो मधूकः शाकशिंशपौ।
सर्जाऽर्जुनाञ्जनाशोकाः कदारे रोहिणीतरुः ।। २८४ ।।
विकङ्कलो देवदारुः श्रीपर्णी चादयस्तथा ।
कुटुम्बिनाममी प्रोक्ताः पुष्टिदा जीवदास्तथा ।।२८५ ।। (स.सू.)

खैर-विजयशाल-शीशम-महुआ शाक-शिंशप-सर्ज-अर्जुन-अंजन-अशोक-कदर- (करंज) रोहिणी-विकग्डकल-देवदारू-श्रीपर्णी ही झाडे कुटुंबांसाठी जीवदायक आणि वृद्धिकारक आहेत.

खैर वृक्ष

विजयसार

शीशम

महुआ

अर्जुन

अशोक

कंजर

रोहिणी

देवदार

श्रीपर्णी

विशेष

वृक्षाणां लक्ष्यते येषां भारवारिसहिष्णुता ।
ते यथायोग्यमन्येऽपि शस्यन्ते गृहकर्मणि ।।२८६ ।। (वा.सा.स.)

ज्या झाडांमध्ये पाणी आणि वजन सहन करण्याची क्षमता असते, ती झाडे कुटुंबासाठी सर्वोत्तम मानली जातात.

अन्यजातीय-त्याज्य-वृक्षा

कर्णिकारधवप्लक्षकपित्थविषमच्छदाः ।
शिरीषोदुम्बराश्वत्थशेलुन्यग्रोधचम्पकाः ।। २८७ ।।
निम्बाम्रकोविदारक्षव्याधिवाताश्च गर्हिताः ।
गृहकर्मणि नेष्टास्ते यतस्तेऽनिष्टदायकाः ।।२८८ ।।(वा.सा.स.)

बहेरा (कणेर) धव-पाकड- कैथ विषम सावली (छिन्न-भिन्न सावली) शिरीष-गुलर- पींपळ- शेलू- वड- चिंप- कडुनिंब- आंबा- कोविदार- अक्ष-व्याधिग्रस्त या झाडांची घरकामात निंदा केली जाते, ते वाईट आहे.

अन्य

नेष्टाः कण्टकिनः स्वादुफलाः क्षीरद्रुमाश्च ये ।
सुगन्धाश्चैव ये तद्वद् ध्रुवं तेषु पशुक्षयः ।।२८९ ।। (वा.सा.स.)

कांटकीचे झाड - रुचकर झाड - दुधाचे झाड - सुगंध वाहणारे झाड घर बांधण्यात या झाडांचा वापर शुभ नाही आणि प्राण्यांना इजा होते.

अग्रन्थिकोटरं स्निग्धमृजुं सारसमन्वितम् ।
पीनस्कन्धं हरित्पत्रं वृत्तं चाभ्यर्च्य पादपम् ।।
द्विजान् सन्तर्प्य च स्वस्ति वाच्यं च स्थपतिना सह ।। २९० ।। (वा.सा.स.)

विशेष

शाखिनश्छिद्यमानस्य जायते यद्यसृक् स्रुतिः ।
कम्पनं वा ध्वनिर्वापि मृत्युः स्याद् गृहिणस्तदा ।। २९१ ।। (वा.सा.स.)

झाडाला तोडताना रक्तस्त्राव, थरथर वा काही शब्द आल्यास गृहि चा मृत्यू होण्याची सूचना असते.

प्राच्यां शुभतरोः पातः उदीच्यां कर्मसाधकः ।
याम्यप्रत्यङ् निपातस्तु शान्तिं कृत्वा द्रुमं त्यजेत् ।। २९२ ।। (वा.सा.स.)

तोडताना झाड पूर्वेला पडणे शुभ, उत्तरेला यश, कार्यसिद्धि आणि पश्चिम-दक्षिण दिशेला अशुभ, त्यामुळे अशुभ फळाची शांती करून झाडाचा त्याग करावा.

गृहनिर्माणार्थ वृक्ष छेदनसाठी शुभ मुहूर्त

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रेवती रोहिणीयुता ।
यदा तदा गुरौ लग्ने गृहार्थं तु हरेद् द्रुमान् ।।२९३ ।। (बृ.दे.र.)

गुरुजींच्या मते, कृष्ण पक्षातील चतुर्दशी तिथीला रेवती, रोहिणी नक्षत्रात जेव्हा जेव्हा बृहस्पति लग्नात असतो तेव्हा घरासाठी झाडे तोडणे शुभ असते.

गृहच्छादन शुभ मुहूर्त

शुक्रे लग्ने गुरौ केन्द्रेष्वगे राशौ गृहोपरि।
तृणादिभिः समाच्छाद्यो न चैवाग्निगृहे भयम् ।।२९४ ।। (बृ.दै.र.)

लग्नस्थ शुक्र आणि केंद्रस्थान स्थिर राशीत गुरु असल्यास तृणादिने (शुभ काळ) घर झाकणे शुभ असते.

दरवाजा मुहूर्त

चरस्थिरे च नक्षत्रे बुधशुक्रदिने तिथौ ।
शुभे कपाटयोगः स्याद् द्विस्वभावोदये गृहम् ।।२९५ ।। (बृ.दै.र.)

चर, स्थिर संज्ञक नक्षत्र, बुध , शुक्रवार, शुभ तिथीला दरवाजा लावणे आणि द्विस्वभावात घर बांधणे शुभ आहे.

पश्चाद्देयं त्रिऋक्षं गृहपतिसुखदं भाग्यपुत्रार्थदं वा ।
सूर्यर्क्षाच्चन्द्रऋक्षं विबुधनरवरैर्मोभचक्रं विलोक्यम् ।। २९६ ।। (बा.बो.ज्यो.)

सूर्याच्या महानक्षत्रापासून चंद्राच्या नक्षत्रापर्यंत मोजल्याने जी संख्या प्राप्त होते, त्यानुसार फळ समजून घ्यावे.

मोभ (धरण) नक्षत्र मुहूर्त

मूले मोभे त्रिऋक्षं गृहपर्तिमरणं पञ्च गर्भे सुखं स्या-
द्देयं मध्येऽष्टऋक्षं धनसुतसुखदं पुच्छदेशेष्टहानिः ।
पश्चाद्देयं त्रिऋक्षं गृहपतिसुखदं माग्यपुत्रार्थदं वा
सूर्यर्क्षाच्चन्द्रऋक्षं विबुधनरवरैर्मोभचक्रं विलोक्यम् ॥ २३ ॥ (मु.मा)

मोभ (धरण) नक्षत्र मुहूर्त

(ध्रुव संज्ञक नक्षत्रांमध्ये - मृ. पु. पुष्य, हस्त. चि. स्वा. अनु. श्र. ध. रे. या नक्षत्रांच्या आणि रवि, गुरु, शुक्र या वारांच्या शुभ योगात मोभ (धरण) बसविणे उत्तम असते.

मोभचक्रम

मूले	गर्भे	मध्ये	पुच्छे	पश्चात्
३	५	८	८	३
अशुभ गृहपति मरण	शुभ सुख	शुभ धन, सुत सुख	अशुभ इष्ट हानि	शुभ सर्वसुख भाग्य, पुत्र, अर्थ

गृहप्रवेश, कलशमुहूर्त

घटाकारं लिखेच्चक्रं रविधिष्ण्यक्रमेण च ।
मुखैकं दिक्षु चत्वारि गर्ने चत्वारि वै क्रमात् ॥ २५ ॥
त्रीणि त्रीणि गुदे कंठे प्रवेशार्थं सदा बुधैः ।
अग्निनाशो मुखे प्रोक्त उद्वासः पूर्वतो भवेत् ॥ २६ ॥

दक्षिणे चार्थलाभश्च पश्चिमे श्रीप्रदो भवेत् ।
उत्तरे कलहश्चैव गर्भे गर्भविनाशनम् ॥ २७ ॥

सूर्याच्या महा नक्षत्रापासून चंद्राच्या नक्षत्रापर्यंत मोजणी केल्यानंतर जी संख्या येते, ती कलश चक्राच्यानुसार समजली पाहिजे.

कलशचक्र

वक्त्रे भू रविभात्प्रवेशसमये कुम्भेऽग्निदाहः कृताः
प्राच्यामुद्वसनं कृता यमगता लाभः कृताः पश्चिमे ।
श्रीर्वेदाः कलिरुत्तरे युगमिता गर्भे विनाशो गुदे
रामाः स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनलाः कण्ठे भवेत्सर्वदा ।।३०० ।।

गृहप्रवेशाच्या काळात सूर्याच्या नक्षत्रापासून चंद्र नक्षत्रांची संख्या
१ नक्षत्र असेल, तर कलशाच्या मुखातील फळ – अग्निदाह.
४ नक्षत्र - (२ ते ५) असेल, तर कलशाच्या पूर्वेला, उद्वास (घर रिकामे राहते).
४ नक्षत्र - (६ ते ९) असेल, तर कलशाच्या दक्षिणेस - लाभ (द्रव्य).
४ नक्षत्र - (१० ते १३) असल्यास, कलशाच्या पश्चिमेस – श्रीप्रति.
४ नक्षत्र - (१४ ते १७), तर कलशाच्या उत्तरेला – कलह.
४ नक्षत्र - (१८ ते २१), तर कलशाचा – गर्भनाश.
३ नक्षत्र असतो - (२२ ते २४) तर कलशाच्या गुदेत – स्थिरता.
३ नक्षत्र - (२५ ते २७) असेल तर, कलशाच्या कण्ठात – स्थिरता.

वरील फळांनुसार गृह प्रवेश नक्षत्र निर्धारित केली पाहिजे.

कलशचक्र

स्थान	मुख	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर	गर्भ	गुद	कण्ठ
सूर्य नक्षत्र संख्या	१	४	४	४	४	४	३	३
फळ	दाह	उद्वास	लाभ	लक्ष्मी	कलह	नाश	स्थिरता	स्थिरता
निष्कर्ष	अशुभ	अशुभ	शुभ	शुभ	अशुभ	अशुभ	शुभ	शुभ

सफल कलश चक्र

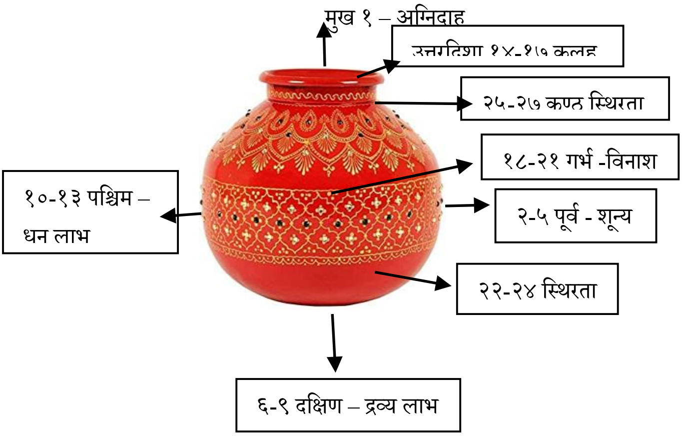

गृहप्रवेशाचे तीन प्रकार आहेत –

प्रारम्भोदितभैः प्रवेश उदितोऽपूर्वः सपूर्वःस्थिरै-
मैत्रैश्चाच्युतमूलदस्रसहितैरारम्भभैर्द्वयात्मकः ।
कृत्यं वेश्मभवं दिवैव विहितं रात्रौ प्रवेशः क्वचित्
सूर्यर्क्षादिभपञ्चकं मनुमितादष्टप्रवेशं न सत् ।।३०१ ।। (मु.मा.)

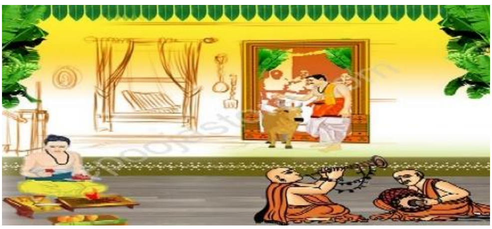

तीन प्रकारचा गृहप्रवेश काळ असतो.

१. अपूर्व प्रवेश - नवीन घरात प्रथम प्रवेश,

२. सपूर्व प्रवेश - प्रवासातून परतून घरात प्रवेश करणे,

३. द्वंद्व प्रवेश - देश - काळ किंवा राजभयामुळे दुस-या घरात प्रवेश.

तीनही प्रकारच्या गृहप्रवेशासाठी मुहूर्त -

१. अपूर्व प्रवेश – मृ, चि, रे, अनु , स्वा, श, ह, पुष्य, ध, उ.फा, उ.षा, उ.भा आणि रोहिणी या १३ नक्षत्रांमध्ये अपूर्व प्रवेश - नवीन घरात प्रथम प्रवेश करावा.

२. सपूर्व प्रवेश – स्थिरसंज्ञक – मैत्रसंज्ञक म्हणजेच उ.फा, उषा, उ.भा, रो, मृ, रे, चि, आणि अनुराधा या 8 नक्षत्रांमध्ये सपूर्व प्रवेश - प्रवासातून परतून घरात प्रवेश करावा.

३. द्वंद प्रवेश - श्रवण, मूल आणि अश्विनी सहित अपूर्व प्रवेशाच्या १३ नक्षत्रांमध्ये म्हणजे ३ + १३ = १६ नक्षत्रांमध्ये, प्रवेश शुभ आहे.

घराशी संबंधित सर्व कामे (सुरुवातीपासून प्रवेशापर्यंत) दिवसभरातच पूर्ण होतात, परंतु जर ते अत्यावश्यक असेल किंवा दिवसात शुभ मुहूर्त नसेल तर रात्रीही प्रवेश शुभ आहे.

कुंभ चक्र

सूर्य नक्षत्रापासून चंद्र नक्षत्रापर्यंत मोजले तर १ ते ५ आणि १४ ते २१ पर्यन्त नक्षत्र अशुभ असतात. म्हणजेच ६ ते १३ (८ नक्षत्र) आणि २२ ते २७ (६ नक्षत्र) शुभ आहेत. गृहप्रवेशातील नक्षत्रांची शुद्धी कुंभ चक्राकडे पाहून करावी. आणि घरात प्रवेश करण्याचा निर्णय घेतला. (अभिजित वगळता फक्त २७ नक्षत्रे कुंभ चक्रामध्ये मोजली जातात.)

"वक्त्रे भू रविभात्प्रवेशसूर्ये कुम्भेऽग्निदाहः कृता
प्राच्यामुद्वसनं कृता यमगता लाभः कृताः पश्चिमे ।
श्रीर्वेदाः कलिरूत्तरे युगमिता गर्भे विनाशो गुदे
रामाः स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनलाः कण्ठे भवेत्सर्वदा ।। ३०२।।
(मु.त्रि.)

	१ ते ५	६ ते १३	१४ ते २१	२२ ते २७

सूर्य नक्षत्र ते चान्द्र नक्षत्र	१	४	४	४	४	४	३	३
कुंभ मध्ये स्थान	मुखात	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर	मध्य	खाली	कण्ठ
फळ	अग्निदाह	पलायन	लाभ	यश	कलह	नाश	स्थैर्य	स्थैर्य
विशेष	अशुभ		शुभ		अशुभ		शुभ	

गृहप्रवेशात लग्नशुद्धि आणि वामरवि विचार

लग्ने चोपचयस्थिरे रविमुखैः प्रारंभवत्संस्थितैः
सूर्ये वामगते स्वदिग्वदनभैर्वेश्मप्रवेशः शुभः
रंध्रेषुद्विभवेभ्य आसुतगतः सूर्यो यदा स्यात्तदा
पूर्वाद्याननमालयं प्रविशतां स्याद् वामगोऽसौक्रमात् ।।३०३ ।।

गृहस्वामीच्या जन्मराशी आणि लग्नापासून उपचय (३-६-१०-११) राशीवाले स्थिरलग्न असेल तर, सूर्यादिग्रह गृहारम्भोक्त प्रशस्त स्थानात असतील तर, लग्नापासून वामरवि असेल आणि द्वार दिशेचा नक्षत्र जो की गृहप्रवेश आणि कुम्भचक्रात शुद्ध असेल तर त्यामध्ये गृहप्रवेश करणे शुभ असते

वामरवी विचार

पूर्वाभिमुख घरात लग्नापासून ८,९,१०,११,१२ स्थानात

दक्षिणमुखी घरात लग्नापासून ५,६,७,८,९ स्थानात

पश्चिममुख घरात लग्नापासून २,३,४,५,६ स्थानात

उत्तरमुख घरात लग्नापासून ११,१२,१,२,३ स्थानात

सूर्य असल्यास वामरवि असतो, जो गृहप्रवेशात अतिशुभ असतो.

पूर्वाभिमुख घरात वामरवि	दक्षिणमुखी घरात वामरवि	पश्चिममुख घरात वामरवि	उत्तरमुख घरात वामरवि
लग्नापासून ८,९,१०,११,१२ स्थानात सूर्य असल्यास	लग्नापासून ५,६,७,८,९ स्थानात सूर्य असल्यास	लग्नापासून २,३,४,५,६ स्थानात सूर्य असल्यास	लग्नापासून ११,१२,१,२,३ स्थानात सूर्य असल्यास
५-१०-१५ (पूर्णा) तिथि मध्ये प्रवेश शुभ	१-६-११ (नन्दा) तिथि मध्ये प्रवेश शुभ	२-७-१२ (भद्रा) तिथि मध्ये प्रवेश शुभ	३-८-१३ (जया) तिथि मध्ये प्रवेश शुभ

वामार्क रवि लक्षण

रंध्रात्मजकुटुंबायात्पंचमे मास्करे स्थिते ।
पूर्वाशादिगृहे श्रेष्ठं क्रमाद्वारासुतो रविः ॥ ३७॥

वामार्क (डावीकडे) सूर्य पाहण्याच्या बाबतीत, इष्ट लग्नाच्या कुंडलीत -

१.जर सूर्य अष्टम स्थानापासून पाच स्थानांवर (८,९,१०,११,१२) असेल तर जे पूर्वमुख घरात प्रवेश करतात त्यांच्यासाठी,

२. जर सूर्य पाचव्या स्थानापासून पाच स्थानांवर (५,६,७,८,९) असेल तर जे दक्षिणमुख घरात प्रवेश करतात त्यांच्यासाठी,

३. जर सूर्य दूस-या स्थानापासून पाच स्थानांवर (२,३,४,५,६) असेल तर जे पश्चिममुख घरात प्रवेश करतात त्यांच्यासाठी,

४.जर सूर्य अकराव्या स्थानापासून पाच स्थानांवर (११,१२,१,२,३) असेल तर जे उत्तरमुख घरात प्रवेश करतात त्यांच्यासाठी, वामार्क (डावा सूर्य जाणून घ्या.) असतो.

नूतनग्रामप्रवेश मुहूर्तविचार

तपति नभसि मार्गे माधवाख्ये तपस्ये
गुरुभृगुबुधवारे नंदपूर्णाजयासु ।
मृदुध्रुवशशिपृष्य वासवे स्वातिऋष्ये
नवनगरनिवेशं वास्तुशास्त्रे प्रदिष्टम् ॥ ३८ ॥ (मु. मा.)

फाल्गुन, भाद्रपद, मार्गशीष, वैशाख आणि माघ हे महिने आणि गुरु, शुक्र आणि बुध हे वार, नंदा (१-६-११) पूर्णा (५-१०-१५) जया (३-८-१३) या तिथी आणि मृद्, ध्रुव संज्ञक नक्षत्र आणि पुष्य, धनिष्ठा आणि स्वाती या नक्षत्रांना किंवा वर उल्लेख केलेला महिना, वार , तिथी आणि नक्षत्र सांगितल्या गेलेल्या, त्यापैकी ज्या दिवशी ते आहेत त्या दिवशी गावात किंवा शहरात प्रवेश करणे हे वास्तुशास्त्रात सांगितले आहे.

सौम्यायने ज्येष्ठतपोऽन्त्यमाधवे यात्रानिवृत्तौ नृपतेर्नवे गृहे ।
स्याद् वेशनं द्वाःस्थमृदुध्रुवोडुभिर्जन्मर्क्षलग्नोपचयोदये स्थिरे ।।३०६ ।। (मु.चि.)

उत्तरायण सूर्यामध्ये ज्येष्ठ, माघ, फाल्गुन, वैशाख या ४ महिन्यांत, घराच्या दारासमोर मृदुसंज्ञक, (मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा) आणि ध्रुवसंज्ञक (तिन्ही उत्तरा, रोहिणी) नक्षत्रात, कर्त्याची जन्मराशी आणि जन्मलग्नाच्या उपचय स्थानापासून ३/६/१०/११ राशीचे लग्न आणि स्थिर (२/५/८/११) राशी च्या लग्नात, (उपलक्षणाने द्विस्वभाव ३/६/९/१२ लग्नात), राजाचे प्रवासातून परतणे, घरामध्ये प्रवेश करणे आणि नवीन बांधलेल्या घरात प्रथम प्रवेश करणे उत्तम असते.

जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि मार्गोर्जयोः श्रावणिकेऽपि सत् स्यात् ।
वेशोऽम्बुपेज्यानिलवासवेषु नावश्यमस्तादिविचारणाऽत्र ||३०७।।(मु.चि.)

जुने निर्मित (भाड्याने दिलेले) आणि अग्नी, पाणी, वायू, राजा द्वारा नष्ट झालेले, नवीन बांधलेल्या घरात (किंवा दुरुस्त केलेल्या घरात) मार्गशीर्ष, कार्तिक, श्रावण अपि या

शब्दांवरून वैशाख, ज्येष्ठ, माघ, फाल्गुन या सात महिन्यांत, शताभिषा, पुष्य, स्वाती, धनिष्ठा नक्षत्रांमध्ये प्रवेश करणे उत्तम.

आणि इथे गुरू, शुक्राचे अस्त, बाल्य, वृद्धत्व, सिंह-मकर राशीचे गुरू, लुप्त संवत्सर इत्यादी दोषांचा विचार करण्याची गरज नाही.

त्रिकोणकेन्द्रायधनत्रिगैः शुभैर्लग्ने त्रिषष्ठायगतैश्च पापकैः ।।३०८ ।।
शुद्धाम्बुरन्ध्रे विजनुर्भमृत्यौ व्यर्कारिरिक्ताचरदर्शचैत्रे ।
अग्रेऽम्बुपूर्णं कलशं द्विजांश्च कृत्वा विशेद् वेश्म भकूटशुद्धम् ।।३०९ ।। (मु.चि.)

१.ज्या स्थिर किंवा द्विस्वभाव लग्नात, ज्या लग्नापासून केन्द्र (१/४/७/१०) त्रिकोण (५/९) आयधनत्रिग (११/२/३) मध्ये शुभ ग्रह आहेत.

२. ३/६/११ व्या घरात अशुभ ग्रह, ४/८वे स्थान शुद्ध असावे (शुभ, अशुभ ग्रहांपासून मुक्त).

३. गृहमालकाच्या जन्म राशी तसेच जन्मलग्नापासून आठवी राशीचा लग्न असू नये.

४. रविवार, मंगळवार, रिक्ता ४/९/१४ तिथी, चरसंज्ञक १/४/७/१० लग्न, अमावस्या तिथी आणि चैत्र महिना सोडून.

५. शुभतिथी, मास, स्थिर, द्विस्वभाव (२/३/५/६/८/९/११/१२) लग्नात, पाण्याने भरलेले पात्र, पंचपल्लव (आंबा, वड, पिपर, पाकड, गुलर) नी युक्त दुर्वा, कुश, पंचरत्न, सर्वौषधीने युक्त, जाड वातीच्या तूपाने भरलेल दिवा, कलश, सात्विक विद्वान, वेदपाठी ब्राह्मणाला पुढे करून, मंगलगान करणा-या सौभाग्यवती भाग्यवान तरुणी, लहान मुले आणि घरातील सदस्य यांच्यासह शंख, घंटी, घण्टेच्या ध्वनिसह एकदा गृहाची प्रदक्षिणा करून भकूट शुद्ध असताना नूतन घरात प्रवेश करावा.

कूपमुहूर्त

पुष्ये मित्रकरोत्तरस्ववरुणब्रह्माम्बुपित्र्येन्दुभिः ।
शस्तेऽर्केशुभवारयोगतिथिषु क्रूरेष्ववीर्येषु च ।। ३१० ।।

पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये।
प्रारम्भः सलिलालयस्य शुभदो जीवेन्दुपुत्रोदये ।।३११ ।। (वा.शा.)

पुष्य, अनुराधा, हस्त, तिन्ही उत्तरा, धनिष्ठा, शतभिषा , रोहिणी आणि मृगशीर्ष नक्षत्रांमध्ये जेव्हा सूर्य शुभ असल्यास शुभवार, शुभयोग, शुभतिथि, क्रूर ग्रह निर्बल असेल, चंद्र बलवान आणि जल राशीत असेल तर, शुक्र दशमात असेल, शुभग्रहराशि नवंशा (शुभ) गुरु आणि बुध उदित असल्यास, जलाशयारम्भ करणे श्रेयस्कर आहे.

वापीमुहूर्त

स्वात्यश्विपुष्यहस्तेषु सर्वदा च पुनर्वसौ ।
रेवत्यां वारुणे चैव वापीकर्म प्रशस्यते ।।३१२ ।। (वा.शा.)

स्वाती, अश्विनी, पुष्य, हस्त, पुनर्वसु, रेवती, शतभिषा नक्षत्रांमध्ये वापी सुरू करणे शुभ असते.

तडागमुहूर्त

ध्रुवं वसु जलं पुष्यं नैर्ऋत्यं मैत्रसंज्ञकम् ।
नक्षत्रं शुभदं ज्ञेयं तडागे सर्वदा बुधैः ।।३१३ ।। (वा.शा.)

ध्रुवसंज्ञक नक्षत्र रोहिणी, तिन्ही उत्तरा, धनिष्ठा, पूर्वाषाढा, पुष्य, मूल अनुराधा या नक्षत्रांमध्ये तडागसंबन्धी कार्य शुभ फल देतात.

चुलीमुहूर्त (गॅस स्टोव्ह इ.)

सूर्यभादंगवेदाष्टरामशत्रुशुभाशुभम् ।
चुल्हीचक्रे क्रमाद् ज्ञेयं शुभाशुभविचक्षणम् ।।३१४ ।। (वा.शा.)

सूर्य नक्षत्राची वर्तमान नक्षत्रापर्यंत गणना करुन १ ते ६ असेल तर शुभ, ७ ते १० असेल तर अशुभ, ११ ते १८ असेल तर शुभ, १९ ते २१ असेल तर अशुभ आणि २२ ते २७ वा नक्षत्र असेल तर शुभ आहे. शुभ नक्षत्र संख्यामध्ये चुलीची स्थापना करावी.

विशेष - चुलीचे वार फळ – रविवार-रोग, सोमवार –संपत्ती नाश, मंगळवार-स्त्रीमृत्यू, बुधवार – लाभ, गुरुवार-लक्ष्मीप्राप्ती शुक्र – संपत्ती – धान्य लाभ, शनिवार-दारिद्र्यप्राप्ती.

दुकान मुहूर्त

अनुराधोत्तरापुष्यं रेवती रोहिणीमृगः ।
हस्तचित्राश्विमे कुर्याद्वाणिज्यं दिवसे शुभे ।।३१५ ।। (वा.शा.)

अनुराधा, तिन्ही उत्तरा, पुष्य, रेवती, रोहिणी, मृगाशिरा, हस्त, चित्रा, अश्विनी नक्षत्रांमध्ये आणि शुभ दिवशी नवीन दुकान सुरू करावे.

वास्तुपूजन मास

श्रावणश्चाथ वैशाखः पौषश्च फाल्गुनस्तथा ।
मासेषु मार्गशीर्षश्च वास्तुकर्मणि शस्यते ॥ २८ ॥(वा.शा.)

श्रावण, वैशाख, पौष, फाल्गुन आणि मार्गशीर्ष महिन्यात घरकाम (वास्तुकर्म) करणे शुभ असते.

वैशाखे फाल्गुने पौषे श्रावणे मार्गशीर्षके ।
गृहारंभप्रवेशौ स्तः स्तंभोच्छ्रायश्च शस्यते ॥ २९ ॥
ज्येष्ठ कार्तिकमाघांच शुभदान्प्राह नारदः ॥ ३० ॥(नारद)

वैशाख, फाल्गुन, पौष, श्रावण, मार्गशीर्ष या महिन्यांत गृहरंभ, गृहप्रवेश आणि स्तंभ स्थापना करणे शुभ असते. ज्येष्ठ, कार्तिक आणि माघ या महिन्यांमध्ये नारद मुनींच्या मतानुसार वास्तुपूजा करणे उत्तम आहे.

वास्पूजनक्षत्र

चित्रा शतभिषा स्वाती हस्तः पुष्यः पुनर्वसुः ।
रोहिणी रेवती मूलं श्रवणोत्तरफाल्गुनी ॥ ३१ ॥
धनिष्ठा चोत्तराषाढा तथा भाद्रोत्तरान्विता ।
अश्विनी मृगशीर्ष च ह्यनुराधा तथैव च ॥ ३२ ॥
वास्तुपूजनमेतेषु नक्षत्रेषु करोति यः ।
स प्राप्नोति नरो लक्ष्मीमिति प्राह पराशरः ॥ ३३ ॥(बा.बो.ज्यो.)

चित्रा, शतभिषा, स्वाती, हस्त, पुष्य, पुनर्वसु, रोहिणी, रेवती, मूल, श्रवण, उत्तराफाल्गुनी, धनिष्ठा, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपद, अश्विनी, मृगशीर्ष आणि अनुराधा या नक्षत्रांमध्ये वास्तूची पूजा (उपासना) करणाऱ्याला लक्ष्मीची प्राप्ती होते असे पाराशर ऋषींचे कथन आहे.

वास्तुपूजनात वार विचार

आदित्यभौमवर्ज्यास्तु सर्ववाराः शुभावहाः ॥(बा.बो.ज्यो.)

रविवार आणि मंगळवार वगळता वास्तुपूजा करणे शुभ आहे.

भवनपुरसुराणां सूत्रेणपूर्वमुक्तः
कथितः इह पृथिव्याः शोधने च द्वितीयः ।
तदनुमुखनिवेशेस्तम्भसंरोपणे स्याद्
भवनविशनकाले पञ्चधा वास्तुयज्ञः ||३२३ ।। (वा. शास्त्रम्)

घर, पुर, व देवालय इत्यादी च्या उदघाटनाच्या वेळी भूमीशोधन, दरवाजा बसवणे, पायाभरणी व प्रवेश करणे या वरील पाच कृती मध्ये वास्तुची पूजा करावी.

पूजा न केल्याने दोष

वास्तु पूजा विनश्च सूत्रधारैर्विना तथा ।
सप्तजन्म भवेत्कुष्ठी स कर्ता नरकं व्रजेत् ।।३२४ ।। (वा. शास्त्रम्)

वास्तूची पूजा करत न करणारा, मिस्त्री (सूत्रधार कारागीर) जो घर बांधण्यासाठी ठेवत नाही, त्याला सात जन्म पर्यन्त कुष्ठ रोग होतो. व तो नरकगामी होतो.

पूजेचे महत्त्व

यः पूजयेद्वास्तुमनन्यभक्तया न तस्य दुःखं भवतीह किञ्चित् ।
जीवत्यसौ वर्षशतं सुखेन स्वर्गे नरस्तिष्ठति कल्पमेकम् ।। ३२५ ।। (वा.शा.)

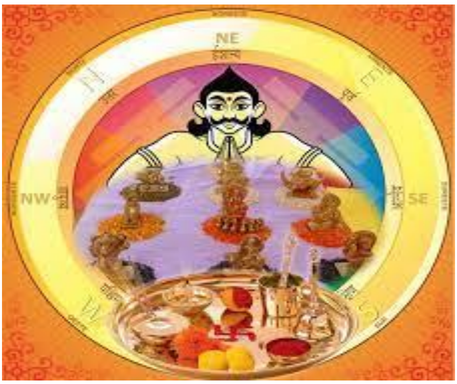

पूर्ण भक्तिभावाने वास्तूची पूजा केल्याने दु:ख होत नाही. तो गृहस्थ १०० वर्षे जगतो. तो एका कल्पापर्यंत स्वर्गात राहतो.

जीर्णे गृहे प्रवेश मुहूर्त विचार

जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि मार्गोर्जयो: श्रावणिकेऽपि सत्स्यात्।
वेशोंऽबुपेज्यानिलवासवेषु नावश्यमस्तादिविचारणाऽत्र॥
अस्तादिदोषस्तु न चात्र जीर्णे पञ्चांगशुध्दैव शुभप्रवेशः ॥(मु.चिं.)

जुन्या किंवा अग्नीमुळे नव्याने बांधलेल्या घरात कार्तिक, मार्गशीर्ष आणि श्रावण महिन्यात आणि पुष्य, स्वाती, धनिष्ठा आणि शतभिषा नक्षत्रांमध्ये प्रवेश करणे शुभ आहे आणि शुक्र, गुरूच्या अस्ताचा विचार करणे येथे आवश्यक नाही.